

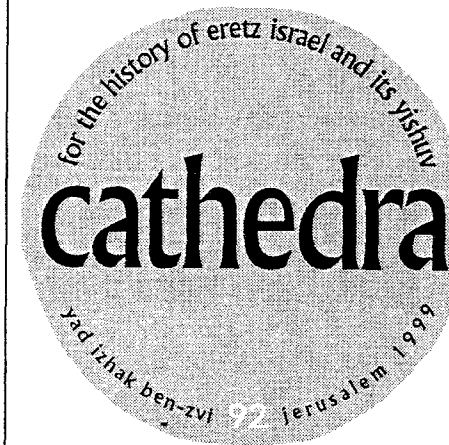
רבעון • ירושלים • יוני 1999

עורכים

עלי יסיף, אהוד לוז, אורה לימור,
דוד רוזנטל, יהושע שוורץ

מרכז המערכת

בנימין זאב וכסלר

Quarterly • June 1999

Editors

Ora Limor, Ehud Luz, David Rosenthal,
Joshua J. Schwartz, Eli Yassif

Editorial Coordinator

Benjamin Zeev Wexler

ירון בן-נאה

סיועה של קהילת איסתנבול ליהודי ארץ-ישראל במאה השבע-עשרה וקשריה עמם

7	מסורות ארץ-ישראליות ודרך לבבל	דוד רוזנטל
49	מוסלמנים ופרנקים בא-שאם: חיזוק הנאמנות הדתית והגבחה המחיצות	דפנה אפרת ומצטפא כבהא
65	סיועה של קהילת איסתנבול ליהודי ארץ-ישראל במאה השבע-עשרה וקשריה עמם	ירון בן-נאה
107	ה'קפטריה': מפעל ההזנה של 'הדסה' בבתי הספר העבריים	צפורה שחור-ירובין
135	המוסדות הזרים לארכאולוגיה ולחקירת ארץ-ישראל בתקופת המנדט, חלק א	יהושע בן-אריה
עם הספר		
173	- גאוגרפיה של ארץ-ישראל בזמן עבר	אלישע אפרת
177	- לבעיית הכתניות בימי בית שני	איתמר גרינוולד
185	- על מקומה של המושבה כדגם להתיישבות	יוסי כץ
188	- במסעף שרשי הזהות הפלסטינית	יוסף נבו
הערות והארות		
193	- קלאופטרה הרופאה	יוסף גייגר
199	- השימוש בעץ בבית הערבי הארץ-ישראלי	גדעון ביגר ונילי ליפשיץ
203	מסי יד בן-צבי	
207	מקורות האוירים	
208	תיקוני טעויות	
209	קיצורים	
210	משתתפים בחוברת זו	
213	תקצירים באנגלית	

איסתנבול הייתה בירת האימפריה העות'מאנית, מקום מושבם הרשמי של הסולטאנים ומשכנם של ראשי המנג'ון המנהלי והדתי. בה מונו וממנה יצאו מושלי המחוזות והקאדלים אל מחוזות שלטונם. עובדה זו הציבה את הקהילה המקומית בעמדה מרכזית והעניקה לה השפעה מכרעת על גורל שאר קהילות ישראל באימפריה העות'מאנית.¹ קהילת איסתנבול ואישים מרכזיים שחיו בה, ושהיו

מחקר זה נעשה במסגרת פרויקט תקנות יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית, המתנהל במכון בן-צבי, בהנחיית פרופ' יוסף הקר ובתמיכת הקרן הלאומית למדע וקרן הזיכרון לתרבות יהודית. אני מודה לקרנות אלו גם על הסיוע החומרי שהעניקו לי. מאמר זה הוא עיבוד של פרק מעבודת הדוקטור שלי שנושאה 'החברה היהודית בערים הראשיות של האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז', הנכתבת בהדרכתו של פרופ' הקר, בהייתי עמית מחקר קרן אלישר במכון בן-צבי, ונוסח מורחב של הרצאה שנישאה בקונגרס החמישי של 'משגב ירושלים' בקיץ תשנ"ז. תודתי העמוקה נתונה לפרופ' יעקב ברנאי על הערותיו החשובות.

1 בכך תפסה למעשה איסתנבול את המקום שמילאה קודם לכן קהילת קהיר, בירת הסולטאנות הממלוכית. למרות חילופי השלטון בשנת 1517 הוסיפה קהילה זו למלא תפקיד חשוב בחיי היהדות הארץ-ישראלית עד לסוף המאה השש-עשרה, בעיקר משום קרבתה הגאוגרפית ועושרה. אף דפוס היחסים בין מצרים לארץ-ישראל (עליות, עליות לרגל, קשרי משפחה וקשרים כלכליים) נשאר במידה רבה כשהיה. בנושא זה ראה: J.R. Hacker, 'Spiritual and Material Links between Egyptian and Palestinian Jewry in the Sixteenth Century', A. Cohen & G. Baer (eds.), *Egypt and Palestine*, Jerusalem & New York 1984, pp. 249-250. אזכיר כי הקראים אינם יוצאים מכלל זה, וניכר דמיון בין דפוסי הקשר של קהילות הקראים לאלו של קהילות היהודיות. מרכז הכובד של הקראים שכן בתקופה זו בחצי האי קרים, אך לקהל הקראי באיסתנבול ויקי'ק אדירנה, שהיה באופן רשמי אחד הקהלים היהודיים בבירה) גודעה חשיבות רבה כתנת מעבר וכווליה מקשרת בין קהילות הקראים בחצי האי קרים לבין אלו שבמצרים ובירושלים.

שפ"ו, 1625-1626) נידלדלה הקהילה, ומנתה קרוב ל-1,000 נפשות. רק בשלהי המאה החלה התאוששות מסיימת. ברחבי ארץ-ישראל נמצאו עוד קהילות יהודיות ספורות, חלקן זעירות. האוכלוסייה היהודית הייתה ברובה הגדול ממוצא ספרדי, ומיעוטה מוסתערבים, מגרבים, אשכנזים ואיטלקים.⁴

דמות היישוב היהודי בארץ-ישראל השתנתה במאה השבע-עשרה מבחינה דמוגרפית, כלכלית וארגונית, ותמורות אלו בלטו במיוחד בקהילת ירושלים, שהייתה רוב מניינו ורוב בניינו של היישוב: א. האוכלוסייה היהודית במאה השבע-עשרה הייתה מורכבת בעיקר ממשפחות רבי-דורות, והתאפיינה ברציפות, בגידול עקב ריבוי טבעי ובהתפלגות גילים רגילה. שינוי דפוסי העלייה וטיפוסי העולים גרם לכך שבמאה השבע-עשרה כמעט איננו מוצאים משפחות מורכבות, אלא תאים משפחתיים מינימליים, של זוגות מבוגרים (לעתים בנישואין שניים או שלישיים) ובודדים (בעיקר אלמנות). הריבוי הטבעי היה זעום כתוצאה מחתך הגיל הגבוה יחסית של העולים ומן התמותה הגבוהה. גודלה של האוכלוסייה היה נתון לתנודות חריפות, בהתאם למצב הביטחון, להתפרצות של מגפות ולהגעת עולים. התחלופה המהירה של האוכלוסייה ניוונה בעיקר מזרם העולים התמידי, וזם שצמצמו הייתה פועל יוצא של הלכי רוח, מצב הביטחון והתנאים הכלכליים והפוליטיים בארץ-ישראל ובארצות המוצא של העולים.

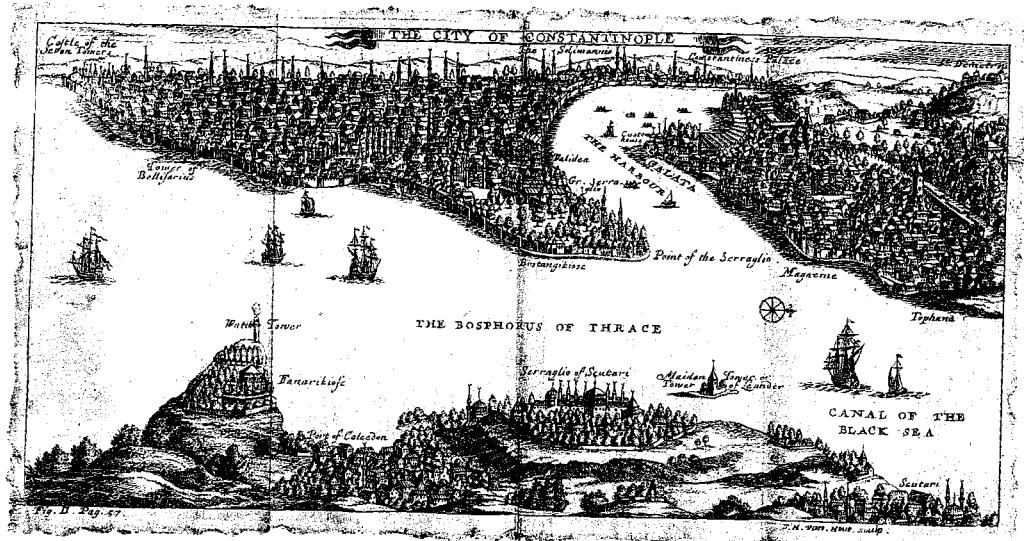
ב. בעוד במאה השבע-עשרה הייתה כלכלת יהודי ארץ-ישראל מבוססת בעיקרה על מלאכה, מסחר ומתן שירותים, והעובדים היו חלק אינטגרלי מן הכלכלה העירונית, הרי במאה השבע-עשרה היו יותר ויותר אנשים שלא עבדו, ושמחיתם הייתה מתמיכה כלשהי או מרווחי הונם (בחו"ל או בארץ), כמעט ללא זיקה לכלכלה המקומית.⁵

בעדותו של ר' רפאל מרדכי מלכי מאותה תקופה. באותה עת העריך גם תאגידו כי בירושלים לבדה התגוררו כ-1,000 עניים. ראה: ר' משה תאגידו, שפת אמת, אמסטרדם תס"ו, דף כג ע"ב. וראה עוד: מ' רוזן, 'צמיחתו של היישוב היהודי והתפרוסת היישובית שלו', א' כהן (עורך), שלטון הממלוכים והעות'מאנים (1260-1804) (ההיסטוריה של ארץ ישראל, ז), ירושלים תשמ"א, עמ' 201-207, 212-215; הנ"ל, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ו, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 13-20. קהילת חברון הייתה מעין שלוחה של קהילת ירושלים, והמידע על אודותיה מועט יחסית; ראה: א' יערי שלוחי ארץ-ישראל, (להלן יערי), עמ' 464-487; ובפרק הנזכר מאת רוזן, עמ' 215-217. על צפת, סבריה וכפרי הגליל ראה: רוזן (שם), עמ' 208-212. בסך הכול היו היהודים מיעוט מבוטל בין תושבי הארץ, ואף בירושלים לא עלה מספרם על 20 אחוז מכלל תושבי העיר. על ארץ-ישראל במאה השבע-עשרה ועל סגניק ירושלים בפרט ראה: זאבי (לעיל, הערה 2).

4 בירושלים היו גם משפחות קראיות ספורות. על העדות השונות והיחסים ביניהם ראה: מ' רוזן, 'מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות בישוב היהודי בארץ-ישראל משלהי המאה הטי"ו עד שלהי המאה הי"ז', קתדרה, 17 (תשרי תשמ"א), עמ' 73-101. האוכלוסייה בארץ-ישראל, שמנתה כרבע מיליון תושבים, הייתה מגוונת ביותר. עם המוסלמים נמנו ערבים, בדווים, צ'רקסים, תורכמנים ואחרים; ואף הנוצרים היו מפולגים לעדות שונות: יוונים, ארמנים, קפטיים, אתיופים, סורים ואחרים, ועליהם נוספו כמובן ציליניים ממדינות שונות באירופה.

5 חומר רב בנוגע לעיסוקיהם של יהודי ירושלים במאה השבע-עשרה פורסם במחקריו של אמנון כהן. עוד בשלהי המאה השבע-עשרה השתכרו רבים ממשלמי המס מעמל כפיהם, ורק רבע מהם היו תלמידי חכמים ומשמשים בקודש, כמובח מנתוני מספד המס משנת 1690/1, ראה: הד (לעיל, הערה 3), עמ' קעז-קפא. אפשר שהשלב האחרון של שינוי דפוסי הקיום התרחש ברבע הראשון של המאה השמונה-עשרה, וללא ספק נסתייע במיסוד העזרה לאחר הקמת 'ועד הפקידים' בקושטא. נוסע יהודי איטלקי שביקר בארץ באמצע שנות השלושים של המאה השמונה-עשרה מספר בהגומה: 'כי כל היהודים המצויים בכל עיר ובכל מדינה בעולם תורמים להחזקתו של מפעל כה מקודש, וממפעל זה הם עצמם מתפרנסים, מאחר שאינם עוסקים בשום עסק ובשום מלאכה מכל סוג שהוא

מקורבים למלכות, התערבו לא אחת אצל השלטונות למען קהילות ברחבי האימפריה, ובכלל זה הקהילות היהודיות בארץ-ישראל. קהילה זו הייתה קהילה ראשה באימפריה במספר אוכלוסיה ובעושרה. היא נודעה במוסדותיה ובפעילותה הדתית, החינוכית והפילנתרופית. עניין מיוחד יש אפוא בשאלה מה היה טיב קשריהם של יהודי איסטנבול עם יהודי ארץ-ישראל ומה היה טיב זיקתם אליה כקהילה וכיחידים. מאמר זה יבחן את אופי הקשרים בין קהילת איסטנבול לבין היישוב היהודי בארץ-ישראל מירידת צפת בשלהי המאה השבע-עשרה עד להקמת 'ועד פקידים ירושלים' בקושטא' בשנת תפ"ו (1726), תקופה שבה עוצבו למעשה דמותו ואופיו של היישוב ויחסיו עם התפוצות.

איסטנבול
הבוספורוס -
תחריט מספר מסע
שנדפס בשנת 1683

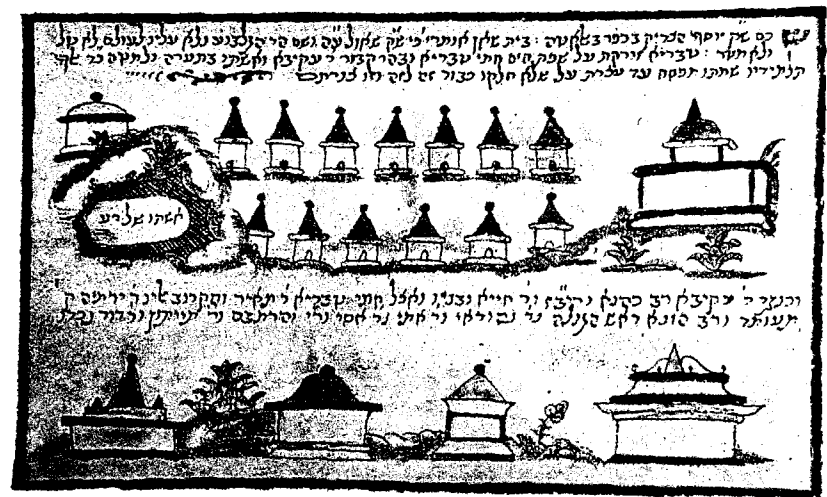
במאה השבע-עשרה התחוללו בארץ-ישראל כמה וכמה שינויים חשובים, ובמידה רבה הייתה אמנם מאה זו, 'המאה העות'מאנית',² בהשוואה למאה השבע-עשרה חלה בתקופה זו ירידה דמוגרפית, נחלש כוחו של השלטון המרכזי, וחוליים שפגעו במחוזות אחרים של האימפריה נתנו אותותיהם גם באוכלוסיית ארץ-ישראל. בשינוי חשו כל יושבי הארץ, שוכני העיר, הכפר והמדבר, בני שלוש הדתות. מפת היישוב היהודי בארץ-ישראל עברה תמורות ניכרות: כבר בראשית המאה נתערער לחלוטין מעמדה של קהילת צפת המדולדלת, היישובים הכפריים שבסביבותיה שקעו, ואף סבריה נתרקנה מתושביה היהודים. בניגוד לגליל, הנתנה קהילת ירושלים מפריחה חסרת תקדים - במהלך הרבע הראשון של המאה השבע-עשרה צמחה אוכלוסייתה היהודית בקצב מהיר והיא הייתה לגדולה ולחשובה בקהילות בארץ-ישראל.³ בעקבות המשבר בימי שלטונו של מחמד אבן פרוח (שפ"ה-

2 כמינוחו של ד' זאבי, המאה העות'מאנית: מחוז ירושלים במאה השבע-עשרה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 9-10.
3 בירושלים נמנו באופן רשמי בשנת 1690/1 182 משלמי מס יהודים, והו משער כי בעיר חיו כ-1,000 יהודים, ראה: א' הד, 'יהודי ארץ-ישראל בסוף המאה הי"ז', ירושלים, ד (תשי"ג), עמ' קעז-קעח. הד מאשש את דבריו

והכלכלית באימפריה בשלהי המאה השש-עשרה ובראשית המאה השבע-עשרה פגעה בציבור היהודי בערי אנטוליה והבלקן, ונראה כי זו הסיבה העיקרית למיתון שחל בפעולה הממוסדת למען ארץ-ישראל.⁶ בתקופה זו הפכה ונציה מרכז לטיפול בכספי ארץ-ישראל, וקופת ארץ-ישראל שקמה בה הייתה מודל לקהילות נוספות, ואלה העבירו אליה את הכספים שאספו. המקורות שהגיעו לידניו מן הרבע הראשון של המאה השבע-עשרה על קשרים בין ארץ-ישראל לקהילות תורכיה אינם מרובים לפי שעה. הם כוללים תכתובות הנוגעות לשד"רות ולמשלוחי כספים, פסיקות במחלוקות על כספי הקדשים קיימים ואזכורים בודדים של עליות ושל עליות לרגל. מקורות אלו מעידים לכאורה כי

(ר) שמואל די אוזידה, לחם דמעה, אמסטרדם ת"ע, דף א ע"ב). ראה על כך גם: י' ברנאי, יהודי ארץ-ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 107-109; ובספרה של רוון (לעיל, הערה 3), עמ' 275. להלן כמה עדויות על הסיוע ליהודי ארץ-ישראל בשלהי המאה השש-עשרה: מדי שנה נשלחו בספינה מאיסטנבול לצפת חיטה, אריגי צמר וכסף מוזמן, ראה למשל: ר' אליהו אבן חיים (ראנ"ח), שאלות ותשובות, קושאט [חשד'], סימן עז, דף קיט ע"ד. תמיכה זו מומנה באמצעות מגבית מאורגנת שנערכה בבירה, ראה: שם, סימן פא, דף קכד ע"ד (האם נזכר להסיק מדבריו של ראנ"ח כי הפעולה הייתה משותפת לכלל הקהלים הרומניוסיים, וכי הרבנים הם שארגנו אותה? אף באיגרת 'חזות קשה' לר' משה אלשיך נזכרת נדבת 'ק"ק רומניא[ה]' כנדבה לעצמה, ראה: מ' פכטר, 'חזות קשה' לר' משה אלשיך, שלם, א [תשל"ד], עמ' 193 = הנ"ל, מצפונות צפת, ירושלים תשנ"ד, עמ' 117, שורות 355-356). בשלהי המאה השש-עשרה ובעשור הראשון של המאה השבע-עשרה טבעו ונשלחו כמה ספינות כאלו. עובדה זו נזכרת בכמה מקורות וקשה להבחין באיזה מקרה עוסק כל אחד, 'אגניות טעונות צמר וכסף לעזרת צפת', אוצר יהודי ספרד, ה (תשכ"ב), עמ' 107-108; ד' תמר, 'שתי אגרות על צפת מאת ר' יהודה אריה ממודינא', ש' אטינגר ואחרים (עורכים), ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 297-303 = הנ"ל, מחקרות בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובאיטליה, ירושלים תשל"ג, עמ' 126-129; י' בוקסנבוים (מהדיר), אגרות ר' יהודה אריה ממודינא, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 209; הקדמת ברוך קאלימאני בתוך: ר' משה אלשיך, תורת משה, ונציה ש"ס, הקדמה; שם, דף ו ע"א ועוד. ר' משה אלשיך שהה באיסטנבול בשנת שני"ב בשליחת צפת. כדבריו נזכרות קהילות איסטנבול ונציה כשוות במידת סיוען ובקרבן ליישוב היהודי בצפת, והוא משבח את תרומתם הגדולה של יהודי איסטנבול, ספרדים ורומניוסיים כאחד. לפי הנחונים באיגרתו קיבלה על עצמה קהילת איסטנבול בשנת שני"א להעביר לצפת 120,000 אקצה ובכל אחת חמש השנים הבאות 60,000 אקצה. דומה שהסדר זה מסמל את ראשית הסיוע הרצוף לארץ-ישראל, בניגוד למגביות האקראיות בעבר (ראה: פכטר, 'חזות קשה' [שם], עמ' 192 = הנ"ל, צפונות צפת [שם], עמ' 115-116, ובפרט שורות 332-333). התעוררות דומה לסיוע ארץ-ישראל חלה במקביל גם בערי צפון איטליה. ראה על כך למשל: ד' קארפי, פעולת 'ק"ק איטאליאני' שבנוניציאה למען עניי א"י בשנים שליו-תצ"ג, תל-אביב תשל"ט. על יומתו של ר' יוסף פארדו, יוצא סלוניקי, בקהל הלונזטינים בוונציה ראה: מ' בנינו, היחסים שבין יהודי יון ליהודי איטליה, תל אביב תשי"ב, עמ' 179. באחת מאיגרותיו מספר ר' שלומיל מינישטרלי, שהגיע לצפת בראשית שנת שס"ג, כי עשירי איסטנבול נהגו לפרוע את שכר עשירים המלמדים בצפת ואף סיפקו בגדים מדי שנה לארבע מאות תלמידי התלמוד תורה בעיר (א' ע"ד, אגרות ארץ-ישראל, תל-אביב תשי"ג, עמ' 197 = הנ"ל, שלוח ארץ-ישראל, עמ' 235). על התהוות התמסדות קשרי ארץ-ישראל בצפון אפריקה, ובמקרה זה סיועם של יהודי מרוקו לקהילות ירושלים וצפת משלהי המאה השש-עשרה ומהלך הרבע הראשון של המאה השבע-עשרה ראה: ח' בנטוב, 'קשרי קהילות ארץ-ישראל עם מרוקו ויהודיה במאות השש-עשרה והשבע-עשרה', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 335-340. בהקשר זה ראה גם: א' דוד, 'הקשרים בין יהודי צפון-אפריקה לארץ-ישראל במאות הסי' והסי"ו, פעמים, 24 (תשמ"ה), עמ' 74-86.

8 נכתב: 'בעת הסבה הייתה כי אברהם מצרים מאחינו שהיו סעד לתומ[כ]ו ולא ימצא בתוכה שום מעלים ושר יהודי ואף קושטנטינה זה ג' שנים כי סבבת המלחמות אשר למלך ד"ה משכו ידם מעשנות הטוב והנאות כדרכם דרך ה' (ש' אסף, 'אגרת ראשי קהילת צפת בשנות שס"ד-ס"ה', קבץ על יד, ג [ג' ת"ש], עמ' קל"ה). וראה מה שכתב ר' יום טוב צהלון בעשור הראשון או השני של המאה השבע-עשרה בלשון עברי: 'וגם היו בספרדים בעלי כסין וגם היו שולחים למצרי[ם] [ע] וקושטנטינא [א] ושולחים להם ממון רב' (ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות, ונציה תנ"ד, סימן קס, דף קל"ג ע"ג); ובמקור אחר: 'עתה אולת יד המחזיקים כי אפס כסף' (ר' יום טוב צהלון [מהרי"ט], שאלות ותשובות החדשות, א, ירושלים תש"ס, סימן פה, עמ' קע"ג ע"א).

קברי צדיקים בצפון הארץ "... יוסף הצדיק בכפר בלאטה... טבריא זקנת על שפת הים חמי טבריא ובהר קבור ר' עקיבא ואשתו במערה ולמטה כ"ד אלף תלמידיו שמתו מפסח ועד עצרת על שלא חלקו כבוד זה לזה וזו צורתם... / איור משנת 1598 בכתב-יד מאיטליה

ג. מסורת הארגון וההנהגה, שהייתה עדיין במידה רבה יצירה של התקופה הממלוכית, חלה להתקיים במחצית השנייה של המאה השש-עשרה. את מקומה תפסו שיטות ניהול הנהגה שהובאו מן החוץ, בעיקר מקהליהם של יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית. שינוי זה, שנישא בידיהם של העולים שנתמנו לראשות הקהילה, קיבל משנה תוקף בשל התלות הגוברת בקהילות התומכות, ובראשן איסטנבול. הקהילה עצמה נעשתה תלושה, פגיעה יותר, ותלותה בגורמי חוץ לקיומה הפיזי והתומרי גברה.⁶ עדויות על קשרים של קהילות יהודיות באנטוליה ובבלקן עם יהודי ארץ-ישראל ועל תמיכה בהם קיימות כבר בראשית המאה השש-עשרה, אולם רק בשליש האחרון של אותה מאה מתרבות הידיעות בנושא זה. הקשר נעשה אינטנסיבי ביותר בעשור האחרון של המאה על רקע המשבר שפגע בקהילת צפת, והוא התבטא באיסוף ובמשלוח של כספים, מזון ואריגים למען יהודי צפת ובייסוד ובניהול של קופות, קרנות והקדשים לטובת מוסדות לימוד ועניים בארץ-ישראל.⁷ ההידרדרות המדינית

[הדוגשה שלי, יב"נ], ובהתמדה הם קיימים אורח חיים זה, תמיד באותם עיסוקים. וההכנסות מתחלקות על פי רמתם של הלומדים ועל פי מידת הצורך כי קיימים הממונים שלהם המפקחים על ההכנסות ועל ההוצאות ועל החלוקה, ויש הסופר הממונה על כתיבת המכתבים החוזרים ולכל תפקיד אחר שיידיש, וזמן לזמן הם שולחים את השד"רים שלהם כשהם מצויידיים באיגרות ההאמנה (מ"ח קאפוסטו, יומן מסע לארץ הקודש, תרג"ו רופא, ערכו מ' קאסוטור-ולצמן וד' קאסוטו, ירושלים תשמ"ג, עמ' 14).

6 J. Barnai, 'The Jerusalem Jewish Community, Ottoman Authorities and Arab Population in the Second Half of the Eighteenth Century: A Chapter of Local History', *Jewish Political Studies Review*, 6 (1994), p. 12

7 המשבר בתעשיית אריגי הצמר שעליה נשענה כלכלת צפת, היה אחד מביטוייו של משבר כלכלי ומוניטרי שפגע ברבות מערי האימפריה. קהילת ירושלים נפגעה גם היא, וכבר קודם שנת שמה"ה היא מתוארת כקהילה שקיומה תלוי בתמיכה חיצונית 'דמנהג פשוט בעיר ירושלים תוב"ב שאינם מתפרנסים ממזון אנשי העיר אלא מתשלוח תלמידיהם לעיר המוכים להם בכל שנה ושנה' (ר' שמואל קלעי, משפטי שמואל, ויניציה שנת"ש, סימן צט, דף קג ע"ג; ברור עם זאת שהכוונה לקהילה ולא למחית היחידים). הערכה דומה ראה: 'ואלמלא כי מכל גלילות ישראל שולחים שם [=לירושלים] מעות לפרוע המסים וארנוניות שלהם לא היו יכולים יהודים לדור בה מרוב המסים'

בשלב זה פחתה הפעולה המאורגנת לסיוע לארץ-ישראל.⁹ שני גורמים חברו לחידוש הקשר ולסיוע הפעיל לקהילת ירושלים ולצפת, שנותרה מרכז התורה בתודעת בני הדור: האחד היה המשבר החמור שעבר על קהילת ירושלים בימי שלטונו הקשה של מחמד אבן פרוח' (1625-1626), משבר שהותירה 'כמצולה שאין בה דגים' וחייב פעולה נמרצת לשיקומה,¹⁰ והגורם האחר היה התייצבות המצב המדיני והפוליטי והשיפור בכלכלת האימפריה במחצית השנייה של ימי שלטונו של הסולטאן מרדא הרביעי (1623-1640). שינוי הנסיבות הוא שאפשר ליהודי הבירה לחזור ולעסוק בעניינים פילנתרופיים, ואמנם מן הרבע השני של המאה השבע-עשרה חלה התפתחות הדרגתית ורצופה בפעולה הממוסדת למען ארץ-ישראל, קרי ארגון הגבייה והסיוע הפוליטי מחד גיסא ומיסוד השליחות מאידך גיסא (חלוקת הארצות ומסלולי השליחות, מפתחות החלוקה, תנאי השליחות, נוסחי איגרות השדרים ועוד).¹¹ בשעה זו הייתה קהילת סלוניקי טרודה בשיקומה לאחר משבר כלכלי ודמוגרפי ארוך שנים, ואף קהילת ונציה החלה מאבדת את מעמדה ויוקרתה,¹² ונסיבות אלו חיזקו את מעמדה של איסטנבול כמקום שבו רוכזו כספי הסיוע ושממנו הועברו ליעדם. הקשיים הכספיים שאליהם נקלעו הקהילות העות'מאניות בשנות השמונים והתשעים של המאה השבע-עשרה עקב הכבדת עול המסים נתנו את

9 מיעוט המקורות שנשמרו יוצר רושם מטעה. ההאטה ניכרת היטב בתיאור פרק זמן זה בספרו של יערי 'שלוחי ארץ-ישראל'. להלן כמה מן העדויות לסיוע בתקופה עלומה זו: בכ"י אופסוריה שתואר בידי ברודי, ובניתים נעלם, נמצאו שלוש איגרות שעניינן שדרים לסיוע ארץ-ישראל בתקופה זו ממש, ראה: H. Brody, 'A Manuscript Miscellany', *JQR*, 13 (1922-1923), pp. 95-96. חומר רב ערך לתולדות האשכנזים בצפת ובירושלים ברבע הראשון של המאה השבע-עשרה נשמר בכ"י פנקס הקהל האשכנזי בצפת ובירושלים מראשית המאה השבע-עשרה, ראה: כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 74. בפנקס זה השתמש מא"ז קינסטליכער במאמרו 'בין אויבן לארץ הקדש', צפונות, א, א (תשמ"ט), עמ' עה-פב, והוא יורסם בקרוב בידי 'הקר בספרו' 'מקורות ומחקרים לתולדות היהודים באמפריה העות'מאנית'. חומר נוסף מצוי בהתכתבות משפחת בית-הלוי מלסלוניקי בשנים ש"ס-ש"ף, שהקר עתיד לפרסמה.

10 בתום כהונתו של אבן פרוח' נותרה בירושלים קהילה מצומקת ועמוסת חובות כבדים. דומני שמכאן ואילך לא הצליחה הקהילה להיחלץ מעול החובות, והם 'גולגלו' הלאה באמצעות דם התרומות הבלתי פוסק, שהגיע בתיווך השלוחים. המעין בספרו של יערי 'שלוחי ארץ-ישראל', מקבל את הרושם כי ברבע השני והשלישי של המאה השבע-עשרה גדל והלך מספר השדרים שיצאו לסיוע היישוב, וכי היעד הראשון במעלה היה ערי תורכיה והבלקן. רושם זה מתאר גם מאזכור עשרות שלוחים בספרות השו"ת בת הזמן, חלקם בלתי ידועים במחקר. ניתן לשער כי הסיבות לעלייה במספר השלוחים היו גידול בצורכי היישוב אך גם נכונות יתר מצד קהילות התפוצה לסייע והאפשרות הפיזית לעשות זאת. על חובות קהילת ירושלים בשלהי המאה השבע-עשרה ובמאה השמונה-עשרה ועל ההלוואות שנשלחו לפירעונם ראה: J. Barnai, *The Jews in Palestine in the Eighteenth Century*, Tuscaloosa, 1992, pp. 198-201. סכומי החובות סוכמו שם, עמ' 201-205.

11 יערי חש בשוני שחל באמצע שנות העשרים, ואמנם הפרק השביעי בספרו 'שלוחי ארץ-ישראל' פותח בימי אבן פרוח' ומסיים בעליית ר' יהודה חסיד. לגבי היבט הראשון של המאה הוא מזכיר רק חמישה שלוחים מיירושלים, לעומת כחמישה-עשר ברבע השני שלה וכחמישים במחצית השנייה של המאה. הידיעות הראשונות על שלוחי חברון הן מאמצע המאה השבע-עשרה, ועד לסופה יצאו כעשרים שדרים, ראה: יערי, 'שלוחי ארץ-ישראל', עמ' 464-486. לסיוע צפת יצאו מאמצע המאה השבע-עשרה ועד סופה כחמישה-עשר שלוחים. אין ידיעות לגבי טבריה, שניטשה סופית בשנת 1644, ראה: שם, עמ' 256-260. דוגמה לשטר הרשאה לייפוי כוח לשדר ירושלים במאה השבע-עשרה ראה: ד' קויפמן, 'מכתבים הנוגעים לקרות ארץ-ישראל', ירושלים, ג (תרמ"ח), עמ' 117-118 = יערי, 'שלוחי ארץ-ישראל', עמ' 10.

12 על סיועה של קהילת ונציה ראה: ד' קאפרי, בתרבות הרנסאנס ובין חומות הגיטו, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 217-281. לאחר המאה השבע-עשרה ירד גם מעמדה של קהילת קהיר כמרכז לסיוע כלכלי וכמקום מוצא ותחנת מעבר לעולים ולעולי רגל, מפקד שמילאה מאז התקופה הממלוכית, ראה לעיל, הערה 1.

אותותיהם בתחום הסיוע ליהודי ארץ-ישראל אך לא הביאו לניתוק הקשרים.¹³ ההתפתחויות במהלך המאה השבע-עשרה בצירוף מגמות הרכויות שאפיינו את קהילת איסטנבול וצרכיו הגדלים של היישוב היהודי בארץ-ישראל הביאו את הפעילות המאורגנת לשיאה בכינון ועד פקדי ירושלים' בשנת תפ"ז (1726), ועד שראשית פעולתו מציינת עידן חדש בתולדות היהודים בארץ-ישראל.¹⁴ במהלך המאה השבע-עשרה עברה אפוא ההגמוניה על הטיפול ביישוב היהודי בארץ-ישראל לאיסטנבול, ועד להקמת ועד הפקידים והאמרכלים באמסטרדם' בראשית המאה התשע-עשרה שמרה זו על מעמדה כאפוסטרופוס הבלעדי שלו.

העשייה למען יושבי הארץ הייתה פועל יוצא של אווירה תרבותית-דתית¹⁵ ופונקציה של יכולת כלכלית, וברור כי איננו יכולים לדבר על כלל הציבור כעל גוף אחד. ניתן להבחין בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית בשלוש גישות עיקריות לנושא יישוב ארץ-ישראל:

א. גישה אקטיווית, משיחית, אפוקליפטית, הייתה מקובלת על חוג מצומצם ביותר - תחילה, בראשית וגם באמצע המאה השש-עשרה, הייתה זו גישתם של מקובלים, ולאחר מכן נקטו גישה זו כמה מן השבתאים המאמינים בשני הדורות שלאחר ההמרה (ראה להלן). לפי גישה זו שילוב של עלייה עם לימוד ותפילה בארץ עשוי לסייע בקירוב הגאולה.

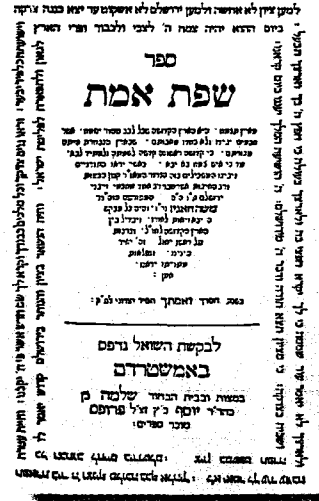
ב. גישה הפוכה הייתה אופיינית לחוג מצומצם אחר, בעיקר אנוסים לשעבר במערב אירופה. אלו לא ראו כל היגיון בישיבה בארץ בתנאים הקשים ששררו בה ובמחיר כספי כה גבוה, ואף פקפקו באמנות הידיעות והחששות שהובאו במכתבי השדרות. הביטוי הבוטה ביותר לעמדות אלו נשמר בשאלה שגשאל ר' משה האגני (כנראה באמסטרדם). תשובתו הפולמוסית והארוכה, המהווה כתב סנגוריה חשוב על יהודי הארץ ותמיכה נמרצת בתביעתם לסיוע, נדפסה כספרון ששמו 'שפת אמת'. ייתכן כי דעות דומות הובעו על ידי הפורטוגלים שישבו באיסטנבול ובאימיר, ושהיו קשורים לתפוצה המערבית בקשרי משפחה ומסחר.¹⁶

13 איגרת חברון לקהילת פיזה בשנת תמ"ט מזכירה קשיים כספיים חמורים שבהם היו נתונות קהילות איסטנבול ואימיר, שבעבר תמכו בחברון בקביעות, יערי, 'שלוחי ארץ-ישראל', עמ' 480-481. על המצב הקשה באימיריה כבר בשנות השבעים ניתן ללמוד מאיגרת ר' ישראל אדאסו לשדר מאיר רופא, ראה: A. Danon, 'Documents et traditions sur Sabbatai Cevi et sa secte', *REJ*, 37 (1898), p. 109.

14 על ועד פקדי ירושלים בקושטא' ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 129-158. דברים כלליים על גוף זה וירידתו ראה: י' ברטל, 'הפקידים והאמרכלים ואיגרותיהם', הג'ל, גלות בארץ, ירושלים תשנ"ה, עמ' 64-67.

15 ארץ-ישראל נתפסה כמקום ייחודי שיתרונותיו עושים אותו מקום האידיאלי מבחינת התנאים הגשמיים המספיקים להשגת שלמות שכלית ולהתמסרות דתית. ראה למשל: ד' שוורץ, 'אמצע לארצות ושער לשמים: תפיסות פילוסופיות של ארץ-ישראל בתגות היהודית של המאה ה'16', א' רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בתגות היהודית בעת החדשה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 93-54.

16 'מבקש אני מאת מעלתך יעשה עמי החסד להודיעני דעתו איך מבין הוא כהיום הגדר של קדושת ארץ הקדושה ואם יש איוה שכן טוב לשכון בה... עוד נאמר לי שהדרים שלה עוברין ציווי השם אשר גזר היות אותה הארץ שוממה מבלי יושב מבניה ישראל... יעשה עמי החסד להודיעני סיבת הכמה גיעות ודוחקים שתדיר מודיעים לנו

שער הספר 'שפת אמת', אמסטרדם 1707

פרגמטית למדי: מעלת ארץ-ישראל והיושבים בה גדולה וחשובה, אף הישיבה בארץ יש בה 'צד' של מצווה, אך זו אינה מצווה מדאורייתא, ויש עדיפות לחיי השואלים ולרווחת משפחתם בגולה. לעמדה זו היו השלכות מעשיות על שאלות שעניינן דרישה לפירוד על רקע רצונו של אחד מבני הווג לעלות לארץ-ישראל, חרטה על נדר עלייה לארץ-ישראל ומחלוקות על שינוי ייעודם של כספי הקדש. במקרים של סכסוך משפחתי על רקע אי רצונו של אחד מבני הווג (בדרך כלל האישה) לעלות היה הבעל תובע לנהוג על פי דין הגמרא שלפיו 'כופין לעלות' ואם האישה מסרבת היא מאבדת את כתובתה כדין מורדת. בימיה הביניים נחלקו כידוע הרמב"ם והרמב"ן אם מצוות יישוב ארץ-ישראל בזמן הזה היא מדאורייתא, ודין הכפייה סויג והוכפף להעדר סכנת הדרכים. מצב זה הקל על הפוסקים לפסוק כי אם תסרב האישה לעלות תוכל לקבל את כתובתה (אף כי לא את התוספת), שהרי הבעל נשבע שלא יגרשנה בעל כורחה.¹⁸ חרטה או אי יכולת לקיים נדר לעלות מפאת קשיי הדרך, הסכנות הרבות ומחיר המסע הייתה בעיה ידועה. במרבית המקרים נפסק להלכה כי הנדר בטל, ולכל היותר

18 חומר רב בנושא מובא אצל: "שציפאנסקי, ארץ-ישראל בספרות התשובות, ג, ירושלים תשל"ט. הסוגיה התלמודית בנושא זה מצויה בבבלי, כתובות, ק"ב ע"ב. ר' חיים בתוספות, ד"ה 'הוא אומר לעלות' מסייג את מצוות העלייה לזמנם של התנאים והאמוראים, וראה דברי המבי"ט ודברי בנו עליו: שו"ת ר' משה מטראני, א, ויניציה שפ"ט, סימן רמה, דף ק"ו ע"ב-ע"ד; שו"ת ר' יוסף מטראני [מהר"יט], ב, ויניציה ת"ה, יורה דעה, סימן כה, דף לד ע"ג-לה ע"ב. וראה על כך הערת ד' תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א, עמ' 186. על גישת המבי"ט וכמה מחכמי צפת ראה גם: מ' בנינו במבוא למהדורת שו"ת המבי"ט, ירושלים תש"ן, עמ' מד-מו; מ' פכטר, 'ארץ-ישראל בספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הסי"ז, מ' הלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ-ישראל בהגות היהודית בימיה הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 290-319. לפי פכטר אף בקרב חכמי ארץ-ישראל היו הדעות חלוקות בעניין מצוות ישיבת ארץ-ישראל והעלייה אליה. דיון במחלוקת אם 'יכל מעלין' על פי מקורות מן המאה השש-עשרה ראה: א' ריבלין, 'פרק בתולדות ארץ-ישראל, מדעי היהדות, ב (תרפ"ז), עמ' 102-107; וכן ראה את דיונו של הרב אהרן סולובייצ'יק בפסיקת 'שולחן ערוך' בעניין: א' סולובייצ'יק, 'כופין לעלות', תורה שבעל פה, יב (תשל"ל), עמ' לס-למ. התחבטות דומה ניכרת אצל חכמי מרוקו במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ראה: א' בשן, ממורה שמש עד מבואו, לוד תשנ"ו, עמ' 3-9. בסוגיית הכפייה ראה גם: מ' ליסמן, 'העליות לארץ-ישראל ממזרים בשלהי התקופה הממלוכית וראשית השלטון העות'מאני, קתורה, 23 (ניסן תשמ"ב), עמ' 48-49. בניגוד לעמדת הרשמיים, שבאו לביטוי באיגרות של הקהילה בפסקי רבנים ובכתבים עיוניים, היו אנשים, ובהם גם חכמים, שהביעו באופן פרטי עמדה נחרצת נגד עלייה לארץ בזמנים קשים, מעשה שלדעתם היה ראוי רק לוקנים; ראה: ש' אברמסון, 'איגרת מצפת משנת שס"ח (1607), קתורה, 48 (תמוז תשמ"ח), עמ' 19-20. דוגמאות לעמדת הפוסקים כפי שהיא מתבטאת במחלוקת בין בני ווג בנושא עלייה ראה למשל: ר' משה די מדינה, שאלות ותשובות, אבן העזר, סאלוניקי שנ"ו, סימן רטו, דף קפו ע"א-ע"ב (הבעל יתן לה נדונייתה בלבד בלא תוספת); שו"ת מהר"יט, ב, ויניציה ת"ה, יורה דעה, סימן כה, לד ע"ג-ע"ד ('שאין עיקר המצוה בעליה אלא בישיבה והדיר'ה) שמה כמו שהביא הרמב"ן ז"ל אבל מי שעולה לראותה ע"ד לחזור לא מצינו בזה מצוה מפורסמת; הכותב מתיר את נדרו, עיגון האישה חמור יותר מעלייה, ואינו חייב לעלות; בנבגשת [לעיל, הערה 16], סימן כז, דף סו ע"א-סו ע"ב (פוסק כמהרש"ד'ם שהאישה תקבל נדונייתה בלא תוספת). גם כמה מחכמי איזמיר פסקו כמהרש"ד'ם במחצית השנייה של המאה, ראה תשובת ר' אהרן לפא המסתמך על ר' יעקב אבן נעים בתוך: ר' ברוך קאלומיטי, אבן דרכים, סלוניקי תקע"ה, סימן יד, דף סו ע"א-ע"ד (הכותב נחלה במחלוקת בין רמב"ם לרמב"ן, ומאחר שלא הוכרע ממצוות יישוב ארץ-ישראל היא מדאורייתא הולכים לקולא). היו שהמירו בכל זאת וסברו 'דכשהוא לדרב מצוה כגון לעליית לארץ-ישראל אין לחוש לסכנה'; ראה: ר' אהרן אמארייליו, פני אהרן, סלוניקי תקנ"ו, אבן העזר, סימן ט, דף עז ע"ד; ואם האישה אינה חפצה בגט 'תשב עד שילבין ראשה', ראה: ר' חיים ור' בנימין שעאל, סם חיי, סלוניקי תקנ"ז, סימן ט, דף כ ע"ד. פניות אל חכמי איסטנבול בבקשה להתייר נדרי עלייה נענו בדרך כלל בחיוב. ראה למשל: ר' אליהו אבן חיים, מים עמוקים, ב, וניציה ת"ז, סימן מג, דף עז ע"ד; שו"ת ר' יחיאל באסן, קושטא תצ"ו, סימן י, דף ה ע"ב-ע"ג; שו"ת מהר"יט (שם), בנבגשת [לעיל, הערה 16], א, סימן ה, דף יא ע"ג.

ג. חלקו הגדול של הציבור היהודי נקט גישת ביניים - הכול הודו בסגולות התפילה והלימוד בה ובתועלת הקבורה באדמתה, אך סברו כי נוכח הקשיים אין העלייה לארץ והישיבה בה מצווה בזמן הזה. עלייה בגיל מבוגר הייתה אפוא משום פתרון אידאלי למי שביקש לממש את מצוות העלייה וליהנות מכל העולמות. ועוד נחזור לכך בהמשך.

מי שלא התכוון לעלות יכול היה לסייע ולהשתתף ביישוב ארץ-ישראל בדרכים אחרות, שכן גם העשייה למען הארץ הייתה ערך נחשב. אין תמה כי אנו מוצאים את בני המעמד הבינוני והגבוה ובהם חכמי הקהלים כמי שעושים בכל הקשור לארץ-ישראל - כממונים עסקו בגביית הכספים, בריכוזם והעברתם, במתן הקלות לעולים, באישור או ביצירה של הסדרים שיאפשרו את קיומם בארץ-ישראל וכדומה, וכבעלי יכולת הם שציוו בחייהם ובמותם הקדשות לטובת יהודי ארץ-ישראל וחכמיה.

טפה מהשקפותיהם של החכמים בתחום זה נחשף בבחינת פעולותיהם, כתביהם ופסיקהם. מן המקורות מתברר כי בקהילות יהודי האימפריה היו הרבנים מרביצי התורה, אלו שעסקו בהענקת מכתבי המלצה לשר"רים, בגבייה ובהעברה של כספי ארץ-ישראל ליעדם וכיוצא באלה. מציאות זו מעוררת תהיה על העדר דרשות לסייע ארץ-ישראל,¹⁷ דוגמת הדרשות 'להלבשה' ולתלמוד תורה, השכיחות כל כך בספריהם של חכמי האימפריה בתקופה זו. דרשות 'לנדבת ארץ-ישראל' או 'למעלת ארץ-ישראל' מתועדות רק מן הרבע השני של המאה השמונה-עשרה, כנראה בויקה לפעילותם של 'פקידי קושטא' ולצמיחה המתודשת ביישוב היהודי בארץ-ישראל. עמדתם העקרונית של חכמי האימפריה לא הייתה אוזיזה, ובשאלה אם מצוות יישוב ארץ-ישראל בזמן הזה היא מדאורייתא נמצאו דעות לכאן ולכאן. מרבית הפוסקים נקטו גישה

נשים יהודיות באיסטנבול: מימין אלמנה ולידה אישה נשואה, בגגדים אירופיים. איור לכתב-יד משנת 1574

השלושים על ידי הכתבים מאיזה סיבה הם נמשכים ואם הם אמיתיים הרוחקים הללו אינם יוצאים מאותה הארץ ואין אינו מספיק לסיפוק פרנסתם כל כך מומן שאנו שולחים מאלו המדינות' (האגני [לעיל, הערה 3], דף ב ע"ב). על הספר ומגמתו ראה: יערי, 'שלוש ארץ-ישראל, עמ' 88-93, 365; ובהרחבה: E. Carlebach, *The Pursuit of Heresy*, New York 1990, pp. 57-64. לפורסוגלים שהתגוררו בערי האימפריה היו קשרי משפחה ומסחר עם יוצאי חצי האי האיברי במערב אירופה, ואין ספק שהיו מודעים לרוחות שנשבו בין אחיהם. האם בהקשר זה ממשעותית למשל העובדה שבצוואתה, שניתנה באיסטנבול בשנת ת"יא, לא הותירה בלאגנה ישרון שום מומן לטובת ארץ-ישראל? ראה: ר' משה בנבגשת, פני משה, ב, קושטא תל"א, סימן נט, דף קו ע"ד. וכך לגבי עירי פורטוגלי אחר, יוסף שוהר'יש/סואריס מאימיר. בצוואתו, שנכתבה באיזמיר בשנת ת"ב, ניכרת רשת קשרים משפחתית בין איזמיר, וניציה, ליורנו, פירנצה ואמסטרדם. ראה: ר' משה בנבגשת, פני משה, א, קושטא תכ"ט, סימן לד, דף עה ע"ד-עו ע"ג. בכל אופן לא כל הפורסוגלים חשו כך כלפי ארץ-ישראל, ראה: ברנאי [לעיל, הערה 7], עמ' 100.

17 דרשות מסוג זה מצויות מחוץ לאימפריה ובאזורי הגבול שלה. כך למשל נשתמרו שתיים מן הדרשות שנשא ר' עזריה פיג'ו בוונציה למען ירושלים ולמען תברון, ראה: ר' עזריה פיג'ו, בינה לעתים, וניציה ת"ה, דף טו ע"ד, דף קפו ע"ג-קפו ע"ב. אלו ודאי אינן אלא מקצת הדרשות שנשא במסגרת סיועה ליישוב היהודי בארץ-ישראל. לעומת העדר דרשות מסוג זה בתחומי האימפריה מצאו בעשרות ספרי דרשות מן המאה הי"ז הספרים רבים למי שנפטרו בארץ-ישראל, ובהם מודגשת מעלת הנקברים בה.

גדרש הנודר לתת לצדקה סך כזה או אחר. שאלת שינוי ייעודם של כספי הקדשות חורה ונדונה בעיקר בעתות מצוקה כלכלית. קרובי המקדישים שנתרוששו היו מבקשים להסב את רווחי ההקדש לעצמם בטענה שאילו היה המקדיש יודע שכך יעלה בגורלם היה מורישו להם. לרוב נפסק לטובת המעוררים בטענת 'עניי עירך קודמים'.¹⁹

הסיוע ליישוב היהודי בארץ-ישראל

סיועם של יחידים ומוסדות במרכזים העירוניים החשובים של האימפריה ובראשם קהילת איתנבול ליהודי ארץ-ישראל התבטא בשני מישורים: האחד היה פעילות שגרתית וקבועה של איסוף ומשלוח של כספים, פעילות שנתבצעה באמצעות נושאי תפקידים רשמיים, קרי רבני הקהלים, והאחר – סיוע פוליטי אקראי באמצעות בעלי שררה המקורבים לחצר ולראשי השלטון. פעילות הסיוע, שנתבצעה בתגובה לדרישה וליוזמה של יהודי ארץ-ישראל ואנשי הקשר שלהם בבירה, התחלקה לשני סוגים – מגביות כספיים לצורך הקיום השוטף ושתדלנות להסדרת בעיות שנתעוררו תדיר. סיוע זה תואם את דפוס הפעולה הקבוע של קהילה מרכזית זו לשאר קהילות האימפריה – אם בהשתדלות ואם בסיוע כספי לקהילות וליחידים – פעילות שהייתה חלק אינטגרלי מהווי החיים של יהודי הבירה. קהילות ירושלים וצפת התחבטו בקשיים דומים לאלו של קהילות אחרות – מצוקה כספית, חובות, שיעורי מס גבוהים ולעתים גם מושל עריץ – אך באינסנסיוויות רבה יותר. העובדה שמדובר בארץ הקדושה נתנה לפעולות אלו עדיפות וחשיבות יתר, מה גם שהיו מעורבים בכך סיעונים בדבר ערכו של לימוד התורה בה ושימור בתי הקברות ובתי הכנסת.

א. סיוע פוליטי, שתדלנות

מעמדם של יהודי ארץ-ישראל היה תלוי במידה רבה במצב יחסיהם עם בעלי השררה המקומיים – מושל הפרובינציה שישב בדמשק, מושלי ירושלים וצפת, והקאליים שלהן. חשיבות עצומה נודעה אפוא לקיומה של קהילה עשירה ובעלת רשת קשרים מסועפת בבירה. מציאותם של יהודים בעלי השפעה בחצר אפשרה לקהילת ירושלים לנסות ולהתערב באמצעותם בבחירת מועמדים נוחים עוד קודם יציאתם לשרת בוויילאית דמשק או בירושלים עצמה, ולא לפנות לקשור עם קשרים.²⁰ כאשר

19 ראה למשל: ר' אברהם די בוטון, להם רב, אמיר ת"כ, סימן רג, דף קיב ע"א-ע"ב; שו"ת מהרי"ב באסן (לעיל, הערה 118), סימן צד, דף סד ע"ב; ר' שמואל גאון, משפטים ישרים, סלוניקי תצ"ב, סימן סג, דף קיא ע"ד; ר' חיים שבת, תורת חיים, ג, סלוניקי תפ"ב, סימן קג, דף קמו ע"ד. לפרסום רב זכתה פרשת הקדש ארדבי בתריה, והיא נדונה בהרחבה בידי מ' בניהו, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' קיח-קכ. שינוי סדרי העדיפויות במאה השמונה עשרה ניכר בדברי ר' יעקב כולי מאיתנבול: 'אי סאכריי קי איס אוכלינו גראנדי די אויר צדקה קון לוס עניים די ארץ-ישראל קי לוס פרובייס די תוצה לארץ' (ודע שחובו כדבר גודל לעשות צדקה עם עניי ארץ-ישראל יותר מאשר [עם] עניי חוץ לארץ) (ר' יעקב כולי, מעם לועז, בראשית, קושטא ת"ף, פרשת לך לך, דף פג ע"א-ע"ב). לשיטתו דין הקדימות שייך רק בערי חו"ל, אך אינו מתקיים כאשר הן עומדות מול ארץ-ישראל. התחבטות בשאלה זו מצויה גם בדרשת ר' יהודה רוואניס 'למעלת א"י', הני"ל, פרשת דרכים, קושטא תפ"ח, דרוש רביעי, דף יז ע"א ואילך. 20 בקשת סיוע למועמד למשרת המופתי של ירושלים: מ' רוזן, 'פעולתם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען הישוב היהודי בירושלים במאה הי"ו', מיכאל, ז (תשמ"ב), איגרת 225, עמ' תכה-תכו; דרישה להגשת

נתעוררו בעיות שהנהגה המקומית לא יכלה לפתור פנו ראשי הקהילה בירושלים אל אנשי הקשר באיתנבול, ואלו דאגו להעברת עתירותיהם וקובלנותיהם אל רבי השלטון או אל הסולטאן עצמו. דפוס סיוע זה נוצר כנראה כבר באמצע המאה השש-עשרה,²¹ והוא ניכר בפעילות להשגת האישור להקמת החאן בצפת באמצע שנות השמונים²² ובמאמצים הקדחתניים לסיוע לקהילת צפת במשך שנות התשעים של אותה מאה.²³ סיוע פוליטי היה מכאן ואילך המאפיין שייחד את קשרי קהילת איתנבול משאר קהילות ישראל עם יהודי הארץ. בבירה פעלו שני טיפוסים של מסייעים: אנשי קשר ושתדלנים. יהודי הארץ פנו כנראה אל אנשי קשר שהיו ראשי הקהלים וגדולי החכמים באיתנבול, ואלו, מכוח מעמדם בקהילה, פנו אל יהודים שהיו להם קשרים בחצר וביקשום לפעול לפי הצורך.

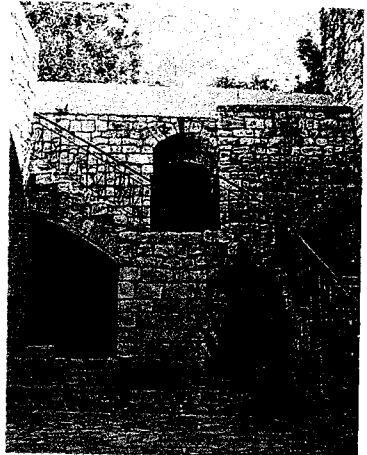
סיוע פוליטי ל'שר', כנראה מושל ירושלים, במאמציו להמשיך בתפקידו; שם, איגרת 213, עמ' תי-תיא; איגרת 227, עמ' תכו-תכח; איגרת 132, עמ' תכט-תל; ובדומה לזה גם שם, איגרת 229, עמ' תכה-תכט. דוגמה נוספת למעורבות של יהודים בחצר למינוי אישיות בכירה (כנראה למשרת השיח' אלאסלאם במחצית השנייה של המאה השש-עשרה) ראה: מ' בניהו, 'ספר "יפה נוף" וספרים ראשונים של "תיקון סופרים"', אסופות, ז (תשנ"ג), עמ' סב-סג.

21 בכך מילאה איתנבול את מקומה של קהיר, הבירה הממלוכית. עדות להגעת שליח מירושלים ופנייתו לבעלי השפעה שיסייעו לו בחידושו של פרמאן סולטאני מצויה באיגרת ר' אברהם אבן שאנני לר' יוסף קארו, ראה: M.M. Weinstein, 'The Correspondence of Dr. Abraham Ibn Shanchi', *Studies in Bibliography and Booklore*, 20 (1998), pp. 153-154, 173-174. יש לשער שכך נהגו גם בניסיון לבטל את גזרת ההגליה מצפת לקפריסין במחצית השנייה של שנות השבעים של המאה הטי"ו, ראה: י' הקר, 'שיטת ה"סורגון" והשפעתה על החברה היהודית באמפריה העות'מאנית במאות הטי"ו-הי"ז', ציון, נה (תש"ן), עמ' 65, ושם הפניות למאמריהם של לואיס ודו על הפרשה.

22 א"מ לונץ, 'דיוכב שפתי שניגים', ירושלים, ח (תרס"ט), עמ' 111-115, ושם הסכמה בעניין בניית החאן בצפת משנת שמו' תחומה בידי עשרה מרבני איתנבול. בשו"ת 'אבקת רוכל' נזכרת תביעת יחיד לשכר עצום בעד השתדלותו בעניין זה וכנראה, ראה: ר' יוסף קארו, אבקת רוכל, סלוניקי תקנ"א. סימן קכה, דף פא ע"ב. אפשר שאדם כמו דון שלמה אבן יעיש הוא דוגמה לשתדלן מסוג זה. ידוע עליו בבירור כי היה מעורב בתמיכה בעניי ארץ-ישראל בכלל, ולא רק בעניי טבריה, ראה: די בוטון (לעיל, הערה 19); שו"ת מהרש"ך, ב, ויניציה שנ"ב, סימן לה, דף כח ע"ב. שתדלן נוסף היה כנראה ר' מאיר אבן שאנני, שאילו הפנה ר' ישראל גאראה בקשות לסיוע דמשק וצפת, ראה: ר' ישראל גאראה, 'מי מצור', זמירות ישראל, ויניציה שנ"ט-ש"ס, דף קנט ע"ב-ק ע"א, וראה להלן. על אבן שאנני ומעמדו ראה: מ' בניהו, 'ידיעות על יהודי ספרד במאה הראשונה להתישבותם בתורכיה', סיני, כח (תשי"א), עמ' קצב-קצו. העודה מבית הרין השרעי של ירושלים מצטטת צו סולטאני המזכיר כי יהודי ירושלים שלחו שליח מטעמם לבירה על מנת שישתדל בהשגת פרמאן למניעת הפרעות והטרדות לקיום בתי כנסת בעיר. הצו אינו מזכיר מעורבות של יהודי איתנבול, אך יש לשער שהשליח נעזר בהם להשגת הפתחה והפרמאן. ראה: א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית – המאה השש-עשרה, ירושלים תשנ"ג, תעודה 83, עמ' 85-84. הצו ניתן בבירה בשנת 999 (1591), ונרשם בירושלים בשנת 1002 (1594).

23 אנשי צפת ביקשו מקהילות איתנבול לפרוע עבורם את מס החיראג' ומסים מיוחדים ולשחד את השרים על מנת שלא ידרשו חקירה (שיפטיש) בעניין חיובי המס. ראה: איגרת 'חזות קשה' בתוך: כפטר, מצפונות צפת (לעיל, הערה 7), עמ' 109-110, שורות 238-240. ברור שלשם כך נדרשה עבודה רבה במחלוקת האוצר בבירה. בדברים הנרמזים במקור זה מפורשים באיגרות שכתב ר' ישראל גאראה, ושם גם בעניינים נוספים, כמו פעולה נגד מלשינים: 'ילשונם תהלך בארץ אל אחיהם אשר להם יד ושם לפני מלך ושרים ישימעו דברים טובים דברים נחומים לפני המלך והפרתמים ינעמו מבא בדמייים רבים עד ימלאו עליהם רחמים' (נגארה) (לעיל, הערה 22), דף קנה ע"ב; ובהמשך: 'וזאת אגרת אורגת... ונגילו אוני אנשי קושטנדינא יודיעו הברכים בשער המלך ויהיו להם למקל עוז למקל תפארת... נא לשון בקשה אחינו אנשי גאולתנו חוש וחוסי וחמלו עלינו להגיד ולספר את הדבר הרע הזה באמרים מרים לפני מלך ושרים... ואם יש את נפשכם לגמול לנו חסדים טובות הוציא מאמר מטעם המלך וגדוליו לשלא יכנס השטור... כי זה אמנם סבת הפסדות גדולות' (שם), דף קנט ע"ב; ועוד בעניין מניעת היין מקהילת דמשק: 'וזאת כתבתי להתכם השלם הדי' מאיר (אבן שאנני) הנז' בשם קהילת צפת תוב"ב על דברת בני האדם מוסרים ומלשינים... יוציא שם בקושטנדינא מאמר מהמלך והמשני[ם] לשרשם מארץ חיים' (שם), דף קס ע"א.

שתדלנים אלו היו צראפים עשירים, ספקים גדולים ורופאי החצר, שעבודתם הביאה אותם במגע עם רבי השלטון - הווזיר הגדול, הבוסתאגני באשי, האגא של הניצורים, הקולאר אגאסי, השיח' אלאסלאם ושני הקאזיעסכר.²⁴ דרישת קהילת ירושלים למסד פעילות זו ולמנות 'קאפי קאפייא

החצר הפנימית של מלון ירות רימונים' בצפת, הניצב על מקומה של הח'אן העותיק

[שתדלן ב'שער העליון] של ק"ק ירושלים להטפל בכל פרטי עסקי ענייני והעמדת ירושלים לחלק הכתבים שאנו שולחים... וישתדל להשכים ולהעריב על פתחי כל איש ישראל אשר יש לו יד ושם עם שרי המלך.²⁵ לא נענתה. כאשר הצליחו השתדלנים בשליחותם הוצאו צווים, פתוות, פקודות והתראות אל מושל ירושלים ואל הקאזי²⁶ להתנהג עם יהודי העיר לפי השריעה, הקאנונים והנורמות המקובלות. לרשת קשרים זו נזקקו גם יחידים

שביקשו להיחלץ מצרה גדולה או לקדם עניין אישי מסוים.²⁷ במקרים מיוחדים נשלחו שליחים מטעם הקהילה כדי להביא את טענותיהם באופן בלתי אמצעי. כך למשל כאשר נוכחו פרנסי קהילת ירושלים כי לא יוכלו להתמודד במישור המקומי עם שלטונו העריץ של מושל ירושלים מחמד אבן פרוח' שלחו לאיסתנבול כמה מראשי הקהילה כפי שמספר בעל הכרוניקה 'חרבות ירושלים': 'וישב לקושט'א] וימצא שם החכם השלם כמה"ר [= כבוד מורנו הרב] שמואל אבן סיד והחכם הנע'לה] כה"ר [= כבוד

הרב ר'] שמואל טרדיאולה והוקן הנכבד ר' חיים די שיריז אשר הפליאו לעשות עם חכמי וגבירי קושט'א] י"עא [= יכוננה עליון אמן] וילשינו את בן פרוך אל המלך.²⁸ השתדלותם של השליחים בחצר הסולטאן באמצעות אישים יהודים המקורבים למלכות היא שהביאה לבסוף להדחת המושל המורד ולהצלת הקהילה. חומר רב על קהילת ירושלים ופניותיה לאיסתנבול בעניינים שונים במהלך המאה השבע-עשרה נשתמר בכתב-יד איגרות ירושלים ובמקורות אחרים, והוא מורה על דפוס פעולה

24 ראה בספרה של רונן [לעיל, הערה 3], עמ' 23-28; ובהרחבה במאמרה [לעיל, הערה 20], עמ' שצד-תו, ושם גם הסברים על התפקידים השונים. בין השתדלנים היו גם נשים, שיכלו להשפיע באמצעות נשי התרומן שעמן עמדו בקשרים, ראה לדוגמה במאמרה של רונן [שם], איגרת 132, עמ' תכט-תל. עדות להיווצרותם של קשרים בין יהודים באיסתנבול לבין מי שנשלחו למלא תפקיד בירושלים עולה בדרך אגב מתוך ייפוי כוח שנתן יוסף רופא הסולטאן לאגא של הניצורים בירושלים לגבות עבורו סכום כסף מקצין בכיר אחר, ראה: א' כחן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: הבריה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית - המאה הי"ח, ירושלים תשנ"ו, תעודה 324, עמ' 358-359.

25 רונן [לעיל, הערה 20], איגרת 224, עמ' תכג. ראה שם גם איגרת 218, עמ' תסו-תיו, ודבריה בעניין זה שם, עמ' תב.

26 פרסום התעודות מספרי הסגל הירושלמי מן המאה השבע-עשרה, בכללן העתקי הצווים שהגיעו מן הבירה, יוסף ודאי רבות לידיעותינו בתחום זה.

27 כיוסף מאסארון, שנמנה עם יהודי צפת שהיו אמורים להיות מוגלים לקפריסין (כנראה בשנות השבעים של המאה השש-עשרה). מאסארון פנה אל ר' אהרן גארסי באיסתנבול כדי שישתדל אצל אייזה שר וגדול בישראל הקרובים למלכות ויעשה כל שביכולתו להשיג פרמאן הפוסט אותו מגזירה זו, ונתן לו יד חופשית לפרו את הממון הנחון לכך. ראה: הק' [לעיל, הערה 21], עמ' 80-82.

28 'חברות ירושלים', ונציה שצ"א, דף ח ע"ב (ובמהדורת מ' רונן, תל-אביב תשמ"א, עמ' 121-122). על הספר ועל זהות מחברו ראה: מ' בניהו, 'המקורות החשובים לתולדותיה של ירושלים בימי הגזירות של אבן פרוח', אסופות, ז תשנ"א, עמ' שכא-שכו; בניהו חולק בחריפות על רונן בעניינים אלו.

רגיל בעניינים אלו.²⁹ נכונותם המתמשכת של הגבירים המקורבים לחצר ולגדולי השלטון לסייע ליישוב היהודי בדרכים שונות,³⁰ לרוב ללא שכר בעין ותוך הקרבת קרבן אישי מסוים (הם נאלצו לשחד פקידים מכיסם הפרטי, ואף עצם העלאת הבקשה חייבה אותם לגמול למיטיביהם), היא תופעה ראויה לציון, איננו יודעים עד כמה עשו זאת מתוך קונפורמיות לגורמות ההתנהגות של בני המעמד העליון בחברה היהודית, ומה היה אופיה ומשקלה של היוקרה והכרת התודה שקיבלו תמורת עשייה זו. לא זו בלבד שהימצאותם של שתדלנים מסוג זה מעידה גם על נוכחות יהודית קבועה בחוגי ההנהגה של המדינה העות'מאנית, אלא שיהודים אלו אף היו מעורים בחברה העות'מאנית, והתמצאו היטב בסדרי המנהל האימפריאלי. הידע שלהם נוצל לא רק לטובת ענייניהם האישיים, אלא גם לתועלת הציבור היהודי כולו בבירה ובערים אחרות, בהן קהילות ארץ-ישראל.

ב. סיוע כספי

דלות המקורות (שיש לייחסה למיעוט חומר כתוב מלכתחילה ולבעיות השתמרות) מותירה אותנו עם סימני שאלה רבים באשר למנגנוני איסוף הכספים, ריכוזם והעברתם, ומונעת מאתנו נתונים

29 כ"י ירושלים, בסל"א Heb. 8° 61 כולל איגרות רבות, בעיקר מן המחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה, והן מלמדות על הקשרים ההדוקים בין יושבי ירושלים לגבירי קושטא' וראשי הקהילה היהודית באיסתנבול בתקופה זו. ראה על כך: רונן [לעיל, הערה 20], פעולתם, עמ' שצד-תל. לתאורו של הפנקס ראה: רונן, הקהילה היהודית [לעיל, הערה 3], עמ' 299-315. על הצעותיו של בניהו בענייניו של הפנקס, זמנו וגלגוליו ראה במאמרו [לעיל, הערה 28], עמ' שג-שד. באחת מהשאלות שנואל ר' יוסף מסראני נזכרות שתי גדרות לגידוש יהודי ירושלים. הגדרות בוסלו באמצעות השתולות ושוחד, כנראה במישור המקומי. ראה: ש"ת מהר"ס, ג, ונציה ת"ה, חושן משפט, סימן ס, דף עג-ע"ד. בשאלה מאוחרת יותר מדובר על עלייה של מושל דמשק נגד יהודי ירושלים שעניינה אי השלום מס הגולגולת [הגזיזה]. העלייה סוכלה בעקבות פנייה לשלטונות באיסתנבול, אך שולח הכתבים נתפס ושוחרר בתשלום כופר גבוה. ראה: בנבנשת [לעיל, הערה 16], ב, סימן יז, דף לב ע"ג. בתשובה נזכרת העובדה שהחכם הירושלמי כתב אל 'גביר המשרת את פני המשנה הגדול שבקושטנדיניה', כלומר את הווזיר הגדול. במקורות נוספים מן המאה השבע-עשרה נזכרים 'הספרים הבאים לעזרתם מקושטאנינא בשליחות י"ה קדימה אליא פאלכ"ה נר"ו עם אמארי המלך יריה' (איגרת ר' שמואל אבוהב משנת ת"ב, נדפסה בכ"י: בניהו [לעיל, הערה 19], עמ' קצו). ובמקור אחר, מטבת ת"ו, אמרי: 'שהחכם השלם כמארי' ראובן כתב כתבים לקושטנדינ' [ג] נגד המשנה שרו של דמשק בעד מה שה המשנה הנו' להעליל על עיר קדשנו ירושלים תוביב אל העם היושב בה בעד הכראג', ובהמשך נזכר שם כי החכם כתב 'לגביר המשרת בפתח המשנה הגדול שבקושטנדינ' [ה] (בנבנשת [לעיל, הערה 16], סימן יז, דף לב ע"ג-לג ע"א). פעילות שתדלנית בהיקף נרחב התנהלה בעשור השני והשלישי של המאה השמונה-עשרה, בקשר לחובות הקהילה האשכנזית בירושלים. במקרה זה יוסף רופא הסולטאן הוא שניסה להשיג עבור בני הקהילה פשרה עם הנושים. איגרות בעניין זה נתפרסמו בכ"י ר' ריבקנד, 'צדור כתבים לקורות היהודים בארץ-ישראל', רשמות, ד (תרפ"ו), עמ' 301-344. בפקסי בית הדין השדעי בירושלים מצויות תעודות המוסיפות לידיעותינו בנושא חובות הקהילה בירושלים ותפקידה של קהילת איסתנבול בהסדרת פירעונם, ראה: כחן וסימון-פיקאלי [לעיל, הערה 24], עמ' 153-217.

30 עלייה לשם השתקעות אינה אופיינית לחוג זה, שכן חייבה הינתקות מן העסקים והבני המשפחה, וכבר ראינו כי תרומה כספית ושתדלנות היא אפיקי הפעולה המקובלים על האליטה של החברה היהודית. במקרה זה ניתן לראות כחריגה את עלייתו של טוביה הכהן מאיסתנבול לירושלים בראשית המאה השמונה-עשרה. טוביה היה רופאו של הווזיר הגדול ואחר כך גם של הסולטאן. עיין עליו: הערך 'טוביה בן משה הכהן', א"ע, יח, עמ' 349-350; א"ל פרומוקין, תולדות חכמי ירושלים, ב, מהדורת א' ריבלין, ירושלים תרפ"ח, עמ' 113-119.

אגרות כלליות אגרות מגור מסבב לשמוע על ידי של"ח צרת יושב ירושלים

אגרות אלו הן פקודות או צווים ששלח המושל או הגביר אל קהילות יהודיות בארצות השפלה. הן נשלחו לרוב ליושבי ירושלים, אך היו גם ליושבי ערים אחרות. הן נכתבו בדרך-כלל בערבית או בטורקית, אך היו גם שנכתבו בעברית או בארמית. הן נשלחו לרוב ליושבי ירושלים, אך היו גם ליושבי ערים אחרות. הן נכתבו בדרך-כלל בערבית או בטורקית, אך היו גם שנכתבו בעברית או בארמית.

אגרות אלו הן פקודות או צווים ששלח המושל או הגביר אל קהילות יהודיות בארצות השפלה. הן נשלחו לרוב ליושבי ירושלים, אך היו גם ליושבי ערים אחרות. הן נכתבו בדרך-כלל בערבית או בטורקית, אך היו גם שנכתבו בעברית או בארמית.

עמוד הפתיחה של כתב-היד 'איגרות ירושלים' מן המאה השבע-עשרה, רבות מהן בקשות לסייע כספי ומולטי

ר' מנחם דיילונזאנו את עשירי היהודים בבירה על שהשתמשו בכספם לבניית ארמונות פאר במקום לסייע ליהודי ארץ-ישראל.³⁴ במאה השבע-עשרה היו שהאמינו כי די ממון נשלח מכל העולם היהודי לארץ-ישראל, וכי חובה לדאוג קודם כל לעניי המקום,³⁵ וכבר הזכרנו לעיל דעות דומות במערב אירופה.

נכסיו, ואת פרותיהם לחלק לה מיאסאד פארה איל הקדש רי צפת תוב"ב אילה אוסר' מיאסאד פארה א' ישיבה קי מילדין פור מי אלמה אין צפת' והמחצית להקדש של צפת תיבנה ותיכונן במורה בימינו והמחצית האחרת עבור ישיבה אחת שילמדו [בת] לנשמתו בצפת). ראה: די בוטון (לעיל, הערה 19), סימן רג, דף קיב ע"א. ראה גם: ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, ב, ונציה ש"ב, סימן לה, דף כו ע"ב-ע"ג; ר' שמואל חיון, בני שמואל, סלונקי ס"ס"ה, סימן לה, דף עח ע"ד. בשנת ש"ע"ו נוסדה בצפת ישיבה חדשה בידי הגביר ר' נח מאויבן (=בודא), ראה על כך: קינסטליכער (לעיל, הערה 9), עמ' עג-פז. בהמשך הזמן התעוררה מחלוקת על העברת הישיבה לירושלים. על כך ובכלל על העברת הישיבות מצפת לירושלים ראה בספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), עמ' 268-271. העברת הישיבה השבע-עשרה פעלו בעיר ישיבת אברהם מליוורנו ובניהו (לעיל, הערה 19), עמ' קט-קטז; ישיבת ר' יהוסף מליריאה, שהוקדשה בידי גביר אשכנזי שעלה מאיסתנבול לצפת (שם, עמ' קטז-קיו, קלד) והקדש ר' אברהם אדריבי מתיריה (שם, עמ' קיח-קכ). בירושלים נתקיימו במאה השבע-עשרה כמה וכמה ישיבות. ישיבת התורה הייתה הישיבה העיקרית במחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה, ועיקר תמיכתה באה לה מתרומות עולי רגל ומקהילות ח"ל, בעיקר ממצרים; ראה בספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), עמ' 203-197. ישיבת 'בית יעקב ישראל ויגה' (מליוורנו) הוקמה בשנת ת"ח ועד סוף שנות השמונים של המאה הייתה המוסד התורני המרכזי בעיר, פרט לק"ן שהעמידו האחים ויגה נתמכה הישיבה על ידי גבירים מליוורנו ומאמסטרדם. על ישיבה זו, ראשיה וירידתה ראה: רוזן (שם), עמ' 200-201; ש"ז הבלין, 'לתולדות ישיבות ירושלים והכמה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח', שלם, ב (תשל"ח), עמ' 117-140; מ' בניהו, 'לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה הי"ז', HUCA, 21 (1948), החלק העברי, עמ' א-ג. על ישיבה זו מספר גם ר' משה תאנין, תוך שהוא מרגיש כי ויגה ופירייה היו הספרדים היחידים שהקימו בירושלים במאה השבע-עשרה ישיבות, ראה: תאנין (לעיל, הערה 3), דף כו ע"ב. ישיבת 'בית יעקב' הוקמה בשנת ת"ג בידי יעקב פירייה מאמסטרדם, ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 234; הבלין (שם), עמ' 140-151. ארבעים שנה קודם, בשנת ת"ט, נוסדה במימון של האב, אברהם פירייה, ישיבת 'חסד לאברהם' ואמת ליעקב' בתברון, ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 250. על ישיבות משפחת פירייה בירושלים ובתברון ראה: א' יערי, 'ישיבות פירייה בירושלים ובתברון', ירושלים, ד (תשי"ג), עמ' קפה-רב. נתונים על הקדשת כסומים גדולים לסייע ישיבות בירושלים במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה הביא י"ש עמנואל, 'סייעות של קהילות הספרדים באמסטרדם ובקוראסא ל"ארץ הקדושה' ולצפת', ספונטו, ו (תשכ"ב), עמ' תג. ר' משה תאנין הצליח לשכנע את ר' אברהם אבן נתן, גביר סלוניקאי שנשתקע בירושל שבמצרים, לגדל סך גדול להקמת ישיבה בראשותו בירושלים, אך הדבר לא נסתייע. על גלגולי פרשה זו ראה: הבלין (שם), עמ' 158-183; ובמאמרו של בניהו (שם), עמ' יג-יה. בשנות השמונים של המאה השבע-עשרה פעלה בעיר ישיבת ר' משה בר' יום טוב אבן יעיש, ישיבה שהייתה למעשה היחידה שמומנה על ידי גביר איסטנבולי במאה זו. ראה: ר' משה אבן חביב, שמות בארץ, קושטא תפ"ו, דף שער ע"ב, דף טו ע"ב, לה ע"ב. רוזן מונה את משה הנזכר כמממן בכמה מאגרות כ"י ירושלים עם ר' משה אבן יעיש מאיסתנבול, ראה: רוזן (לעיל, הערה 20), עמ' שצח והערה 14. ברבע השני של המאה השמונה-עשרה חל שינוי ובצד הישיבות החדשות שהוקמו במימון יהודים מאיסתנבול נוסדו גם ישיבות על ידי גבירים מאיסתנבול, כנראה בהשפעת פעולתו הנמרצת של 'ועד פקיד ירושלים בקושטא', ראה: ר' נסים חיים משה מורחי, אדמת קדש, א, קושטא תקי"ב, אבן העזר, סימן לה, דף פה ע"ג; עדות על הקדשת 'ישיבה אחת לחכמי ירושלת ת"ו' [=תכונן ותבנה] הלומדים בבית המדרש בית יעקב פ[נ]ירא ג"ע [=גנוהו עין] שילמדו שם בכל יום למנות נפשו מצויה שם, א, חושן משפט, סימן סח, דף קטב ע"ג. ישיבת 'גוה שלום וברית אברהם' הוקמה בשנות השלושים על ידי גביר או גבירים איסטנבולים, בסיוע 'ועד הפקידים', ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 235-236. גביר אחר, אליעזר אשכנזי, תרם להקמת ישיבת 'דמשק אליעזר' בשנות החמישים, ראה: שם, עמ' 244-245.

³⁴ ר' מנחם די לונזאנו, שתי ידות, ונציה ש"ח, דף קלט ע"א. לשם הנגדה מצוין לונזאנו את תמיכתה הנדיבה של הגוים באחיהם, ועל כך בהמשך המאמר. איננו יודעים אם וכיצד התגוננו אלו שהיו יעד לביקורת זו.

³⁵ בשאלה משנת ת"ח היה מי ששען לגבי צפת 'שמארבע כנפות הארץ מריצים להם כספם וזהבם לפלא גדר או לנדיבה', ראה: ר' חיים בנבנשת, בעי חיי, יורה דעה, סלונקי תקמ"ח, סימן רכ, דף סג ע"א. אף בין התכמים

מפורטים על תמיכת הקהילות ביישוב היהודי בארץ-ישראל במאה השבע-עשרה, נתונים המצויים בידינו למשל לגבי קהילת ונציה. ביסודה הייתה תרומת הכספים עניין הנתון ללב של היחיד, וראוי להבחין בין התרומה הוולונטרית של היחיד לבין העשייה של הציבור ככלל. תרומת הכספים נבעה מן האמונה כי זכות הלימוד והתפילה בארץ-ישראל מסוגלת להציל את התורם מכל סכנה ומועילה לנשמתו בעולם הזה ובא אחריו.³¹ במאה השבע-עשרה לא הייתה עדיין משנה מגובשת שלפיה הסיוע לארץ-ישראל הוא בגדר חובה, ושיושבי הארץ מכפרים בכך על עוונות כל בני הגולה, ותפילותיהם מועילות לכלל.³² למרות זאת היה במעשה כדי להקנות יוקרה לעושהו. אף כי אין רמז לכך אני משער כי במודע או שלא במודע חיקתה האליטה היהודית את תמיכתם של הסולטאן, נשות החצר ופקידים בכירים במקומות הקדושים לאסלאם (ראה להלן). בדיקת מקורות המימון של ישיבות צפת, ירושלים ובתברון במאה השבע-עשרה ובראשית המאה השמונה-עשרה מלמדת על היקפה המוגבל של התמיכה, וכי פרט לאחת הוקמו הישיבות דווקא על ידי גבירים פורטוגלים מאירופה. עשירי איסטנבול, שכמה וכמה מהם יסדו והחזיקו ישיבות בעירם, שהפכה במאה השבע-עשרה למרכז התורני הראשון במעלה באימפריה, נמנעו מלתמוך במוסדות שיתחרו בישיבותיהם הפרטיות, מה גם שדחוקה של ירושלים לא היה בו כדי להאדיר את יוקרתם בעיני בני תוגם.³³ רוח הנדיבות לא הייתה נחלת הכלל. בקרב חלקים מהציבור שרר הלך רוח שונה לחלוטין – כבר בשלהי המאה השש-עשרה גינה

יהודים באיסתנבול: סוחר ורופא. איור לכתב-יד משנת 1574

³¹ בצוואות של בני הדור ניתן ביטוי ברור לתפיסות אלו. דוגמה למתן צדקה לארץ-ישראל כאמצעי נגד סכנת חיים ראה למשל במקרה שאירע באיסתנבול בשליש הראשון של המאה השבע-עשרה: 'כשראו האפטורפוסים... [ו]חמו על הנער הרך וטוב והקדישו לגבוה סך מה לצדקות ולארץ-ישראל וירושלם ת"י ואולי בזכות זה ירפאהו ה' מחלייו' (ש"ת מהרי"ט, א, קושטא ת"א, סימן קכו, דף קסה ע"ד). יהודי ארץ-ישראל היו מתפללים לשלום אחיהם ולרווחתם, ובפרט למען התורמים. בנוגע לכך נשתמרה למשל עדותו של ר' שלמה שלומיל לגבי צפת בראשית המאה השבע-עשרה, ראה: יערי (לעיל, הערה 7), עמ' 198, 209. נוסע יהודי מאיסתנבול תיאר בשנת תצ"ד (1734) לימוד לטובת יחידים וקהילות: 'ישנו מקום אחד [=בתברון או צפת?] שבו מתאספים הרבנים לקיים את תלמודם, מקום שבו הם קוראים על פי המסכות שסוכמו עם אלה אשר בשמם הם קוראים את תורת ה' וספרים רבניים; ויש שעות שבהן הם קוראים בשביל עצמם, ויש שעות הנועדות במיוחד בשביל קהל מוסים, וכן בשביל אדם פרטי מסוים, וכן באופן כללי בשביל כל המקומות שיש בהם יהודים כי כל היהודים המצויים בכל עיר ובכל מדינה בעולם תורמים להחזקתו של מפעל כה מקדוש, וממפעל זה הם עצמם מתפרנסים' (קאפסטו [לעיל, הערה 5], עמ' 14).

³² כטענת א' כשן במאמרו 'הקשרים המסורתיים בין יהדות המזרח לישוב היהודי בארץ-ישראל', עממ"ס, ו (אביב תשל"ט), עמ' 21. וצריך עיון שמא זו התפתחות הקשורה במיסוד השד"רות ובהמשך גם בפעולה המאורגנת של פקיד קושטא למען היישוב היהודי בארץ-ישראל. אף רוזן ציינה אל נכון כי רק בשלהי המאה השבע-עשרה מתבססת תאוריה זו, ראה: M. Rozen, Jewish Identity and Society in the Seventeenth Century, Tübingen 1992, p. 140.

³³ העדויות מן העשורים האחרונים של המאה השש-עשרה מלמדות שבגירים יהודים באימפריה נטו להקדיש ולתרום בעיקר לטובת ישיבות צפת. נזכיר למשל את הקדש הגביר משה עטיאס מסלונקי, שציווה בשנת ש"מ"ז להון את

לגביהם מחלוקות. בהגיעם ליעדם היו עולי הרגל עצמם מחלקים כספים לצדקות, ונראה כי אלו היו סכומים נכבדים, שכן ר' יום טוב צהלון מספר כי תלמידי החכמים הספרדים היו ממתנינים לבוא 'אורחים ובידם צרורות כספים לישיבה או לקופה של צדקה או לתלמידי חכמים'.⁴⁰

פעילות של יחידים וחברות לסיוע לנזקקים, לתלמידי חכמים ולמוסדות תורה בארץ-ישראל פינתה בשלהי המאה השש-עשרה את מקומה לפעולה מאורגנת של קהלים ומאוחר יותר גם של מסגרות עירוניות כוללות. נראה כי את השינוי יש לייחס לא רק לתמורות פנימיות בקהילות האימפריה, אלא גם ליוזמתה של קהילת ירושלים, שהחלה במשלוח שלוחים מטעמה. במקביל לפעילותם באיסוף כספים ביקשו השלוחים לייסד מגביות קבועות, כדי שבעתיד תמצאנה עתודות כספיות זמינות לצורך ארץ-ישראל.⁴¹

במישור הקהילי והעירוני אופן טיפולה של היהדות האיסתנבולית, והעות'מאנית בכללותה, בענייני ארץ-ישראל היה שונה בתכלית מזה של היהדות האיסלקית, שניהלה באותה עת ממש פעילות מגוונת וממוסדת בתחום זה.⁴² באיסתנבול ובערים אחרות התנהלה פעילות נרחבת לסיוע לקהילות ארץ-

ישראל, והפועלים העיקריים היו רבני הקהלים, ובהמשך כולליות הערים. פעולה באמצעות חברות לא הייתה נפוצה, ועד כה מצאנו רק ידיעה בודדת על 'חברת ארץ-ישראל' שפעלה באיסתנבול במחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה.⁴³

40 שו"ת מהרי"ץ החדשות (לעיל, הערה 8), סימן פח (II), עמ' קצג). בהקשר זה יש להזכיר את הסכמת ירושלים בעניין 'חקק הידוע' שניתן לשלית ציבור ולשמשים בשכר טרחתם עם העולים להשתטח על קברי הצדיקים, ראה: ר' חיים אברהם גאגין (מהדיר), ספר התקנות והסכמות ומנהגים תנוהגים פה עתיק ירושלים ת"ו... ירושלים תר"ב, סימן נה, דף מב ע"א; וכן את ההסכמה משנת תקס"ב שעניינה הכיבודים שזכו בהם עולים ועולי הרגל בשבת הראשונה לבואם העירה, וביקעת כמובן התרומות שהעניקו בתמורה, ראה: שם, סימן נה, דף מד ע"א. תרומות עולי הרגל הנוצרים היו גם הן מקור הכנסה חשוב לכנסיות השונות בארץ, וכבר רמז לכך בקצרה ע' פרי, 'המדינה העות'מאנית ושאלת המקומות הקדושים לצורות בירושלים ובסביבתה במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ו, עמ' 36-37.

41 ראה למשל בפנייה מירושלים לקהילת דמשק: בנייהו (לעיל, הערה 28), איגרת 130, עמ' שנו; ובאיגרת שנשלחה מירושלים לפאס בשנת ש"ץ; שם, עמ' שעד-שעו.

42 פעילות זו מתועדת היטב, ראה: קארפי (לעיל, הערה 12), עמ' 131-147, 217-281. ייתכן כי ביהרות האיסלקית הייתה נסייה עזה יותר להתאגדות בחברות ולהעמדת מנגנונים רשמיים ומסודרים, ואף אפשר שזיקת היהודי לארץ-ישראל הייתה חזקה יותר; ובשאלה זו ראה: בנייהו (לעיל, הערה 19), עמ' קה. יוצא דופן הוא פנקס הקהל האשכנזי בירושלים ובצפת מראשית המאה השבע-עשרה (לעיל, הערה 9) - כתב-יד זה מכיל פרטים רבים על ההעברות הכספיות לאשכנזים בארץ-ישראל, וכאמור עתידים קטעים ממנו להתפרסם בקיבוץ בספרו של הק"ר (שם).

43 ראה בספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), איגרת 81, עמ' 332-333, 479-481, וכן עמ' 275-277. באיגרת זו נזכרים הראשים, ראשי המשמרות הגוברים והממונים, משמע שהחברה הייתה מפותחת ובעלת חברים רבים. האם היה זה

תרומתם של רוב היהודים, שלא היה בידם די מומן לעלות לארץ-ישראל או להורישו או להקדישו למטרה מסוג זה, הסתכמה במתן פרוטה לקופת ארץ-ישראל שניצבה בבית הכנסת או בהיענות למגבית חירום כזו או אחרת. בין התורמים גדול היה חלקן של הנשים.³⁶ בספרות נשתמרו ידיעות רבות על הקדשות מחיים ועל צוואות שבהן הוקדשו סכומי כסף, לעתים ללא ציון המוטב ולעתים תוך פירוש לאילו לומדי תורה ועניים מיועד הכסף והיכן.³⁷ בבתי הכנסת הקהליים היו קבועות קופות, בהן קופה מיוחדת לסיוע לארץ-ישראל. בכספים שהצטברו טיפל גבאי או גזבר (עניי) ארץ-ישראל³⁸ ועמו מרבין התורה הקהלי,³⁹ שהיה בעל הסמכות בנוגע להוצאת התרומות. שליח שביקש לקבץ מומן נדרש להראות את איגרות שליחותו כתנאי לקבלת נדבה, והיה עליו לקבל רשות לערוך מגבית בבתי הכנסת ובבתי היחידים/יחיד הקהל. חכמים נודעים נתבקשו לצרף 'חתימה' לפנקס השליח. כספים שנשלחו לארץ-ישראל ללא ציון ייעודם נועדו לכיסוי חובות, ולעתים התעוררו

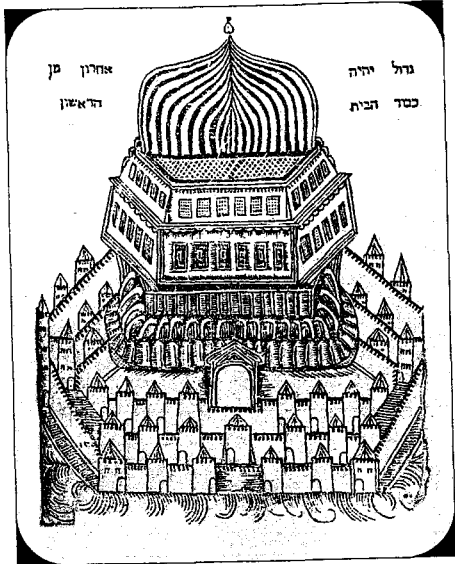
היו שדרשו להתחשב במצב הקשה של עניי הקהילות בגולה: יאני אומר שטוטט נא וראו בחוצות בח"ל [= בחוצה לארץ] בפרט מצרים ותכמיה העלובים העניים צועקים ואינם נענים כאשר נודע בשערים מחמת המציק גם חכמים גם בעלי בתים ירדו מנכסיהם... וידוע לכל באי שער עירונו עם היותנו במצור ומצוק בהגיע תור נדבת ארץ-ישראל בנכסים אנו בעובי הקורה להחזיק יד שלוחי מצוה לתת להם נדבת ה" (ר' מרדכי הלוי, דרכי נעם, ונציה תנ"ז, חושן משפט, סימן ל, דף רלא ע"א-ע"ב).

36 תרומת 'נשים צדקיות' נזכרת בפנקס שד"ר שפרסם י"מ סולידאנו, 'מתולדות הישוב', שריד ופליס, א (תש"ה), עמ' 48-49.

37 חומר רב בנושא זה מצוי אצל בנייהו (לעיל, הערה 19), קו-קבט. ראה עוד: שו"ת ראניח (לעיל, הערה 7), סימן לא, דף סב ע"ב; ר' אהרן ששון, תורת אמת, ונציה שפ"ו, סימן קס, דף קצו ע"ג; שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 31), סימן לט, דף לה ע"ב; שם, סימן מו, דף מח ע"ב; שם (לעיל, הערה 29), סימן א, דף א ע"א; ר' חייא רופא, מעשה חייא, ונציה ת"י"ב, סימן ט, דף קב ע"א; בנבנשת (לעיל, הערה 16), א, סימן ס, דף קלה ע"ד ואילך; ר' יהושע בנבנשת, שער יהושע, א, ירושלים תשמ"ב, סימן י, עמ' מג ע"א ועוד. צוואות נשים למען ארץ-ישראל - ראה צוואת בני זוג מאיסתנבול בשנת שצ"ה: ר' יהושע בנבנשת (שם), סימן נא, עמ' קפא ע"ב-קפב ע"ב; צוואת אלמנה שגרשמה בסלונקי בשנת שס"ח, ראה: ר' חיים שבת, תורת חיים, ב, סלונקי תע"ה, סימן ה, דף נא ע"ג-ע"ד; וכן ראה: ר' משה הכהן, כהונת עולם, קושטא ת"ק, סימן לה, דף לט ע"ג.

38 אפשר שהיו כמה גזברים. ראה: ששון (לעיל, הערה 37), סימן קסא, דף קצו ע"א; שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 31), סימן קכו, דף קסח ע"א ובשאלות נוספות. בנייהו מביא איגרת (מחברו? קודם שנת ת"ם) המופנית לאדם שהסכים להתמנות 'גזבר ופקיד עיר קדשניו, ראה: בנייהו (לעיל, הערה 28), איגרת מה, עמ' שעג. שאלה מאימיר מלמת על תהליך התמסדות הגבייה למען ארץ-ישראל - ראשיתה בפעילות וולונטריות של יחיד שחזר מארץ-ישראל ונדר כי 'הוא יהיה משתדל עם היחידים של ק"ק פורטוגאל יע"א שיהיו נודרים בידו צדקה, והמשכה בניסיון של הקהל להעביר את התפקיד מבנו של הגודר לפקיד ממונה. ראה: ר' חיים בנבנשת, שאלות ותשובות, אורח חיים, קושטא תק"ג, סימן כו, דף כ ע"א.

39 'כרוסן [= גרוסן? ולא ידעתי מי הוא] היהודי רב עדת היהודים בעיר קונסטנטינופול המוגנת' נזכר בתעודה מבית הדין השרעי כמי שמעביר סכומי כסף גדולים לחלוקה בין עניי היהודים בירושלים בשנת 1594. ראה: כהן וסימון-פיאלי (לעיל, הערה 22), תעודה 31, עמ' 35, וכן בתעודה נוספת שפרסם כהן: A. Cohen, 'Ottoman Sources for the History of Ottoman Jews: How Important?', A. Levy (ed.), The Jews of the Ottoman Empire, Princeton 1994, pp. 698-699. ונראה כי אין מדובר במקרים בודדים. ר' יריש אבן יעיש, גביר ותלמיד חכם נודע, נזכר כאחראי לרכיבו כספי ארץ-ישראל בתורכיה ובמוריאה, בבחינת 'שליח קבוע בעד ירושלים', ראה בספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), איגרת 35, עמ' 324, 425-429. מאוחר יותר עסק בכך הגביר שפעון אלוף, ראה: בנייהו (לעיל, הערה 19), עמ' קעה, רל. הלוואת מעות לממוני העיר ירושלים שהותם אינה ידועה נזכרת בשו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 18), יורה דעה, סימן לט, דף מב ע"ב. נראה כי ככלל עסקו בכך בעיר תורכיה מרבצי התורה הקהליים - והם עשו זאת לשביעות רצון הציבור, ועל כן לא ראה הציבור צורך להתחלפים באחרים - ואילו בערי איטליה עסקו בכך גזברים מיוחדים, שלעתים היו רבנים נודעים.

איור 'בית המקדש' בהשראת כיפת הסלע, מתוך הספר 'זכרון בירושלים', מהדורת קושטא תק"ג (1743)

ההכרה הרשמית כתובת הסיוע לארץ-ישראל ובחשיבות הקיום היהודי בה התבטאה בשני אופנים - סיוע כספי והקלות מס לעולים לארץ-ישראל. בניגוד למגביות הגדולות והבלתי סדירות של שלהי המאה השש-עשרה, בהן נאספו ונשלחו מומן מוזמן, אריגים ומוזון,⁴⁴ היה עיקר הסיוע במאה השבע-עשרה כספי, ובין סעיפי התקציב של כוללות איסתנבול במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה נמצא סכום כסף שהועבר מדי שנה לערי הקודש וחולק על פי מפתח ידוע.⁴⁵ סעיף זה מומן באמצעות המסים הסדירים שגבה כל קהל מיחידיו. אף מקצת כספי הקנסות שהטילו על עצמם יחידים או שהוטלו על עברייני הקהל נועדו לעניי ארץ-ישראל.⁴⁶ בערים רבות היו תקנות שהעניקו הקלות מס לעולים לארץ-ישראל, אך לא ברור אם כך היה תמיד גם באיסתנבול.⁴⁷ הקצאת כספים לסיוע לארץ-

גלגול של אחת החברות שפעלו בעיר במאה השש-עשרה? על החברות בכלל ועל חברות ארץ-ישראל בערי האימפריה במאות השש-עשרה והשבע-עשרה בפרט ראה: י' ברנאה, 'בין גיליה לקהל: חברות בערי האימפריה העות'מאנית במאות י"ז-י"ח', ציון, סג (תשמ"ח), עמ' 277-318.

44 כדוגמת 'ספינת הצמרים הנוסעת לצפת תוב"ב' מדי שנה, ראה: שו"ת ראנ"ח (לעיל, הערה 7), סימן עז, דף קכ ע"א. מסורת זו נזכרת גם בשו"ת ר' משה מטראני (לעיל, הערה 18), סימן רמה, דף קיו ע"ג, וראה לעיל, הערה 3. מסורת משלוח ההלבשה לתלמידי התלמוד תורה בירושלים נמשכה כל המאה השבע-עשרה, כפי שעולה מאיגרת שנשלחה מירושלים קודם לשנת ת"ם: איגרת בכ"ר ר' ורחיה אולאי, ראה: בניחו (לעיל, הערה 28), איגרת מז, עמ' שעב. נוהג זה נזכר גם בדברי ר' רפאל מרדכי מלכי 'מחוץ לארץ סלוניקי וקושטנדינא שלוחים הלבשת עניים לתלמידים דוקא', ראה: א' ריבלין (מהדיר), לקוטים מפרוש על התורה כתב יד מאת רבי רפאל מרדכי מלכי, ירושלים תרפ"ג, עמ' 29.

45 סעיף 'נדבת אי"י', 'צדקות אי"י' או 'התמיד', כפי שכונה במקומות אחרים, היה רק אחד מסעיפי ההוצאות לצרכים הומניטריים, דוגמת פדיון שבויים, סולת לעניים ותמיכה בתלמידי חכמים. באיגרת שליחות בתחימת חכמי ופקדיי ירושלים בקושטא משנת תפ"ו נאמר 'כי משנים קדמוניות הייתה הקצבה הנוהגת בקושטא [אנדינה] קר שלוש מאות גרוש והיום הזה נחתיבנו לתת בעד הקצבה ונדבת תפארה סך שלשת אלפים ושלש מאות גרוש', ואין סיבה לפקפק בעדות זו שהם מעידים על עצמם. וראה: א' יערי, 'ר' משה ישראל ושליחותו למען ארץ-ישראל', סיני, כו (תשמ"ט), עמ' קסא. בהסכמה מאיסתנבול בשנת תק"ד נזכרת הוצאה לצורך ארץ-ישראל, ראה: י"מ טולידאנו, 'תקנות המסים בקושטא אינא בשנת התק"ד ומצב הקהלה או', שריד ופליש, א (תש"ה), עמ' 20-27; ובתקציב הקהילה לשנת תקל"ב הוקצו 4,000 גרוש לצורך ארץ-ישראל, ראה: שער לעולה ארצה, ואלמנת תלמיד חכם שעלתה נוהגה של כוללות איסתנבול להעניק תוספת לקצבת תלמיד חכם שעלה ארצה, ואלמנת תלמיד חכם שעלתה קיבלה את קצבתו עד פטירתו. לא ברור מתי החל נוהג זה. וראה: ר' יצחק נבון, דין אמת, סלוניקי תקס"ג, חושן משפט, דף נא ע"ג, על פי דבריו כך עודדה כנראה הכוללות פרישה מכוונת של תלמידי חכמים ומלמדי תינוקות ותיקים. עדויות ברורות לסיוע קבוע לערי הקודש מצויות במקורות מן המאה השבע-עשרה: ראה לדוגמה: שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 29), סימן סא, דף עד ע"א; ר' יהושע נבנבשת, שער יהושע, ב, 'ירושלים תשנ"ב, יורה דעה, סימן כה, עמ' שלז ע"ב. הלוואה בסך 100 גרוש שנשלחה כוללות איסתנבול 'לצורך אי"י מוכרת שם, חושן משפט, סימן סט, דף מח ע"ב. איגרת חברון לקהילת פיזה בשנת תמ"ט מוכיחה את יהודי איסתנבול, 'אשר היו משפיעים עלינו צדקתם מדי שנה בשנה', ואת יהודי אימירי, שאף הם תמכו בהם בנדיבות עד לרעש האדמה בשנת תמ"ה. העתקה מקושטת של האיגרת ופקסימיליה מצויות בספרו של יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 480-481. רישומים בפנקסי השדר"ים משנות השבעים והשמונים של המאה השבע-עשרה מורים כי כל הקהילות היהודיות באנטוליה ובבלקן נהגו להקצות כספים לטובת ארץ-ישראל, ובלשונם 'תמיד, כינוי המעיד על קביעות. טולידאנו (שם), עמ' 46-52. כן בתמורה ידיעה שתומה למדי על יציאת ר' דוד סביבי לאיטליה, מטעם קהילת קושטא, בשנת ת"ז 'על שליחות אי"י בשנת ת"ז. ראה: תולדות אדם להרשבי"א, ליוורנו ת"ז, הקדמת המגיה הראשון, ר' דוד סביבי.

46 ראה למשל: שו"ת מהרי"ט' החדשות (לעיל, הערה 8), סימן קמ, עמ' עז ע"א; ר' אהרן הכהן פרחאי, פרח מסה אהרן, ב, אסטנדים תס"ג, סימן נו, דף צח ע"ג; ר' משה הכהן (לעיל, הערה 37), סימן יז, דף כב ע"ד; ר' משה אמארייליו, דבר משה, א, סלוניקי תק"ב, יורה דעה, סימן לא, דף נב ע"ד.

47 בעוד אדם רגיל שזעב את העיר חויב לשלם מס עבור שנתיים או שלוש, ובמידה והותיר אחריו רכוש אף נחשב עדיין כתושב למחצה, נפטר העולה מחובה זו, ולעתים גם לא חויב בתשלום מס על הרכוש שהסאירי מאחוריו על

ישראל וההקלות לעולים מורות על תחושת סולידריות עם יושבי הארץ ועל הכרה בחשיבות המשכיות הלימוד והתפילה בארץ-ישראל והשמירה על המקומות הקדושים ליהודים, בד בבד עם ציפייה לתמורה מסוימת.⁴⁸ אין זה מן הנמנע כי סיוען הישיר והעקיף של קהילות תורכיה לעולים נבע גם מרצון להפנות אוכלוסייה נזקקת (בכללה גם בעלי תפקידים שהודקנו ומבקשי עבודה) אל הארץ הקדושה, וכך להסיר מעצמן את האחריות הבלעדית לרווחתם או להעסקתם.⁴⁹

באיסתנבול ישב ככל הנראה פקיד ('מורשה') שניהל את ענייניהם הכספיים של קהילות ארץ-ישראל. במועדים קבועים אסף את הכספים מגזברי ארץ-ישראל של הקהלים ומגזברי החברה (או החברות), טיפל באשראי, פרע שטרי חוב, והעביר כספים או מסרם לשדר"ים שהגיעו בתכיפות גוברת. פקיד מורשה זה דאג גם להשקעת הכסף באופן בטוח, על מנת שלא יפסיד מערכו בעת אינפלציה, ובמידת האפשר אף ישא רווחים - כמקובל לגבי כספי חברות, יתומים ואלמנות, שהושקעו בכנסים המעלים שכירות קבועה או ניתנו בהלוואה 'בהכשר'.⁵⁰ בהעדר הגבלות מצד השלטון על העברות כספיות

מנת לכלול בארץ-ישראל. למשל: 'זמנת העיר כאן [איסתנבול] הוא באדם שעוקף דירתו לא"י נפרעין ממנו כל חלקו המגיעו באותו זמן לפי ער[ו]לכתו באותו זמן בכל החובות בכלל' (ר' משה פרישקו, ידיו של משה, סלוניקי תקע"ב, חושן משפט, סימן ל, דף נו ע"ב). על פטורים בערים אחרות ראה: ר' יוסף אבן עזרא, מאב מלך, ונציה סס"א, דף טו ע"א, מט ע"ד; ר' חיים נבנבשת, בעי חיי, חושן משפט, א, סלוניקי תקמ"ח, סימן סב, דף גז ע"ב; ר' יהושע אברהם יהודה, עבודת משא, סלוניקי תר"ו, סימן א, דף טו, י"א ע"ב; סימן ב, דף טו ע"א-ע"ב; נבנבשת (לעיל, הערה 16), ב, סימן זה, דף קעט ע"ד. היה אף מי שטען כי אין לעכב אדם מלעלות בשל טענות נגדו בתחום תשלום המס, ראה: ר' שמואל יצחק מוריאנו, נאמן שמואל, סלוניקי תפ"ג, סימן זה, דף קכב ע"א. קשיים תעשייתיים שהיו אופייניים למאה השמונה-עשרה גרמו לכמה קהילות לבסות ולצמצם תקלות אלו, ראה: ר' חיים אברהם אישטרושה, ירך אברהם, ב, סלוניקי תקע"ה, חושן משפט, סימן נו, דף ע"ד; ר' יצחק הכהן, בני כהונה, ב, סלוניקי תקי"ד, בית דין, סימן יח, דף לב ע"ד = ר' אליהו ישראל, עוגת אליהו, ליוורנו תקי"ג, סימן כג, דף לט ע"א = ר' יונה נבון, נחפה בכסף, ב, ירושלים תר"ג, חושן משפט, סימן יח, דף עט ע"ב. ראה גם: ר' נסים חיים משה מורחי, אדמת קדש, ב, סלוניקי תקס"ז, חושן משפט, סימן יז, דף עז ע"א; והתקנה משנת תקי"ד בספר עבודת משא (שם), סימן טו, א, כט ע"א. על שינוי זה במדיניות המיסוי של קהילת אומיר במאה השמונה-עשרה ראה כבר: י' ברנאה, 'לתולדות הקשרים שבין יהודי אימיר ליהודי ארץ-ישראל במאות השבע-עשרה והשמונה עשרה', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 96-98.

48 אם מידי שמים ואם באמצעות העולים עצמם שהיו מתפללים עבורם בארץ-ישראל. כך למשל סייעה כוללות אימיר לאישה שעלתה לצפת 'ובכל שנה ושנה היא כותבת לנו כתב כאב לבנים... ואיך היא מתפללת עלינו במערת רשבי" ע"ה ונותנת צדקה כפי כחה בעבורינו', ראה: ר' חיים נבנבשת, בעי חיי, חושן משפט, ב, סלוניקי תקנ"א, סימן קצד, דף רלה ע"ב.

49 כפי שהיה במערב אירופה, ראה: י' ברטל וי' קפלן, 'עליית עניים מאמסטרדם לארץ-ישראל בראשית המאה השבע-עשרה', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 175-193, ובפרט עמ' 180-188. השיקול החברתי-הכלכלי התחוק בקהילות המזרח בראשית המאה השמונה-עשרה - אז התרבו הידיעות על עניים רבים שחזרו לארץ הקודש. על הגעת ספינה שעליה עניים רבים מסלוניקי ומאיסתנבול ראה למשל: מורחי (לעיל, הערה 63), יורה דעה, סימן יד, דף לו ע"ד. עניים אלו נהגו מתמיכה של ערי מוצאם באמצעות 'ליסטות' (רשימות זכאים לחלוקה) ודרישה לחלוקה נדבות מיוחדת. על עזרה ליוצאי סלוניקי ראה למשל: מורחי (לעיל, הערה 47), יורה דעה, סימן ת, דף כד ע"ד = ר' אברהם מיוחס, שיה שהה ארץ, ג, ליוורנו תקמ"ח, יורה דעה, סימן יד, דף ל ע"א. בידי גמ' ידיעות על תמיכה במרביצי תורה של קהלים וחברות שפרשו ועלו לארץ (ראה להלן, הערה 68).

50 כלומר ברבית. ראה למשל: נבנבשת (לעיל, הערה 35), סימן קפב, דף קלב ע"ד; סימן קפד, דף קלח ע"ב. על המושג 'הכשר' והשימוש בו עידי להפרסם מאמר של ברנאה בכתב-העת 'שלם'. לפי שעה ראה דבריו הקצרים במאמרו (לעיל, הערה 6), עמ' 39. דוגמה למסירת הכספים לשדר"י ראה: מוריאנו (לעיל, הערה 47), סימן צג, דף קיח ע"א. פנקס השדר"י יוסף הכהן משנות השבעים והשמונים של המאה השבע-עשרה כולל למעלה משלושים חתימות של נציגי הקהילות התורמות, מרבינת בבלקן, ראה: טולידאנו (לעיל, הערה 45), עמ' 43-52. החותמים

בכוחם של אלה לפתור בעיות פריון ולסייע להצלחה ולהגשמת משאלות אחרות. במקרים רבים הייתה העלייה תשלום של נדר שנעשה בעת מצוקה כסגולה להינצל ממוות או ממחלה קשה או להשגת תועלת אחרת, ובכל אופן לא מחמת מצווה. למניעים המסורתיים יש להוסיף גורם חדש שהשפיע על היהדות העות'מאנית במאה השבע-עשרה -

החשיבות שיוחסה למצוות העלייה לרגל (תג', עומרה) בחברה המוסלמית והיקרה שזכו לה העולים בשוכם לעירם.⁵³

עולי הרגל נהגו להגיע בתקופת החגים, בעיקר לקראת פסח ומפסח עד שבועות, ופקדו את המקומות הקדושים שבקרבת ירושלים (קבר דוד, קבר שמואל הנביא וקברי נביאים אחרים, בארות קדושות, קבר רחל,⁵⁴ קברי האבות בחברון) ואת האתרים הרבים שבסביבות צפת והגליל.⁵⁵ רבים מן הקברים הללו זוהו או נתגלו מחדש בימי הזוהר של היישוב היהודי

בגליל, והם נזכרים בתיאורים ספרותיים וגרפיים של עולי רגל. בין השאר תיארו את מסלולי הזיאהר בספרים מיוחדים שכללו גם תפילות מיוחדות שנועדו להיאמר במקומות קדושים אלו.⁵⁶ קשה לזלזל בחשיבותה של תופעת העלייה לרגל בקרב יושבי הארץ, הן בשל האספקט הכלכלי שהיה לה (קניית

ציון עובדת העלייה לארץ-ישראל על מצבת הקבר של אלו שעשו או התכוונו לעשות זאת מעידה על כך. ראה: י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, ב, ירושלים תשכ"ח, מט' 1615, 1728, 1785. לעיתים קיבל האיש את הכינוי 'ירושלמי, בדומה למתן תואר האג' לעולה הרגל המוסלמי. על הזיקה לאסלאם ולמצאיות בחברה המוסלמית ראה להלן.

⁵⁴ ר' יעקב כולי, שחי באיטנבול, מוכיח את קבר רחל כאתר עלייה לרגל אגב הדברים שכתב בפרשת קבורתה: 'אי עוד היום אונג ב"י איל אנניו ביאן לוס ג'ודייס די ירושלים אה בית לחם אין לה פ'איסי דה רחל אי און תפלה אי מילדאן און דיאה קון סו נוגי' אי איס לונאר די פאסיאו אי מוי גוסטו... אי אנסי לוס קי באן אה לה זיאהר די לוס צדיקים' (ועוד היום פעם אחת בשנה הולכים יהודים ירושלים לבית לחם בקבר רחל ומתפללים ולומדים יום ולילה והוא מקום לטיול ומאור נעים... וכך [עושים] אלה הבאים ליאהר של הצדיקים) (כולי [לעיל, הערה 19], פרשת וישלח, דף קעו ע"ב). חשיבותו של קבר שמואל הנביא כאתר המרכזי לעלייה לרגל באזור ירושלים במאות השני וה'ניו ניכרת היטב בתיאורי הנוסעים ובתעודות מן הסג'ל של ירושלים.

⁵⁵ לתיאורים של מסלולי זיאות ראה: א' יערי, מסעות ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ו, עמ' 242-253, 313-320, 348-352.

⁵⁶ במאה השמונה-עשרה נדפסו כמה וכמה ספרי הדרך לעולים לרגל ובהם תפילות מיוחדות לכל אתר ואחר, ביניהם זכרון בירושלים, קושטא תק"ג; מגן אבות, אומיר [תק"ח]. הדפסת ספרים ומאמרים בנוגע לארץ-ישראל יש בה כדי להעיד על מיתת העניין של ציבור הקוראים בתחום זה. תיאורו של עולה הרגל הקראי בן המאה השמונה-עשרה בנימין ירושלמי מאלף בכל הנוגע למסלול ההליכה סביב ירושלים ולהווי העלייה לרגל - תפילות, תרות, תולקת נרות וכיוצא באלה, ראה: ח"י גורלאנד, 'ספר המסעות של כ"ר בנימין ירושלמי', בספרו (לעיל, הערה 1), עמ' 45. דוגמאות לתפילות שנאמרו בימי הביניים בקבר שמואל הנביא ראה למשל: מ' זולאי, 'תפילות שנאמרו על קברו של שמואל הנביא, ירושלים, ב [ה] (תשס"ו), עמ' מב-נג; י"צ ורבלובסקי, 'תפילות על קבר שמואל הנביא', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' רלס-נג. על עולים לרגל ראה: ר' שלמה הלוי, לב שלמה, סלוניק תקס"ח, אבן-העזר, סימן כו, דף לא ע"א; ר' אשטרך אבן שאגני, שאלות ותשובות, מהדורת מ' עמאר, רמת-גן תשמ"ב, סימן כ, עמ' 144 (שילוב זיאהר ומסחר); ר' אפרים נבון, מתנה אפרים, קושטא תצ"ח, סימן יד, דף ז ע"א; מרחי (לעיל, הערה 33), יורה דעה סימן י, דף לא ע"א (אישתו); על נדרים: ר' אליהו אבן חיים, מים עמוקים, סימן יד, דף ז ע"א; מרחי (לעיל, הערה 33), יורה דעה עז ע"ד; שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 18), יורה דעה, סימן כה, דף לד ע"ג; ר' משה הכהן (לעיל, הערה 37), סימן כו, דף לג ע"ג; בנבנשת (לעיל, הערה 16), א, סימן ה, דף יא ע"ג; ר' משה אמריליו, דבר משה, א, שאלוניקי תק"ב, סימן לו, דף סד ע"ג; בנבנשת (לעיל, הערה 45), סימן יד, דף רלח ע"ד-רלס ע"א; ר' יוסף דוד, בית דוד, א, סלוניקי תק"ק, יורה דעה, סימן קיא, דף ע"ג (נדר לעלות לארץ-ישראל אם יצליח למכור את ביתו).

ציון קבר שמואל הנביא: 'ברמה שם קבור שמואל הרמתי' ואיור מערת שמעון הצדיק וקברי

שימשה איטנבול צומת להעברות כספים מקהילות נוספות אל ארץ-ישראל, ולא ידוע על קשיים בנושא זה גם בעת מצוקה כספית כפי שהיה למשל בשלהי המאה השבע-עשרה. מחמת הסכנה לא נהוג היה לבצע העברות כספים במוזמן. לשם כך השתמשו בפוליסות, שהיו אמצעי תשלום מקובל במסחר הבין-עירוני והבין-לאומי. הפוליסות היו משוכות על שם חברות מסחריות ידועות או על שם גבירים ומיהמנותן הוכרה גם על ידי בעלי חוב מוסלמים בירושלים.

בכורתה של קהילת איטנבול בטיפול בענייני היישוב היהודי בארץ-ישראל ברורה בהיותה הקהילה הראשית באימפריה העות'מאנית, ובהתחשב כסמיכותה לחצר הסולטאן. נראה כי למעמד זה הגיעה רק במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה, שעה שקהילת ונציה ירדה מגדולתה, ובמקביל התייצב והשתפר המצב הפוליטי והכלכלי באימפריה. בראשית המאה השמונה-עשרה כבר ברור היה לכול, ובכלל זה לבעלי חובה המוסלמים של הקהילה, כי מקור חיותה והנהגתה של קהילת ירושלים מצוי באיטנבול.⁵⁷ במובן זה דמתה מערכת הקשרים בין קהילת ירושלים לקהילת איטנבול לזו שבין כמה מהעדות הנוצריות בירושלים לנציגייהן בבירה (על כך להלן).

עלייה

א. עלייה לרגל, זיאהר⁵⁷

מנהג העלייה לרגל היה מקובל במשך כל ימי-הביניים בקרב בני שלוש הדתות. הביקור בקברי קדושים וצדיקים, שמקצתם היו משותפים ליהודים ולמוסלמים, היה ביטוי לאמונה העממית כי

(לרוב שניים או שלושה) אינם מוזהים בתפקידם, אך נראה כי היו אלו פקדי הקהילות או מוגני הקהילות ששימשו כגוברי ארץ-ישראל. כנראה יש בכך ללמד כי בכל היישובים החשובים כבר היה מקובל למנות בעלי תפקידים שטיפלו בגבייה ובהעברת הכספים.

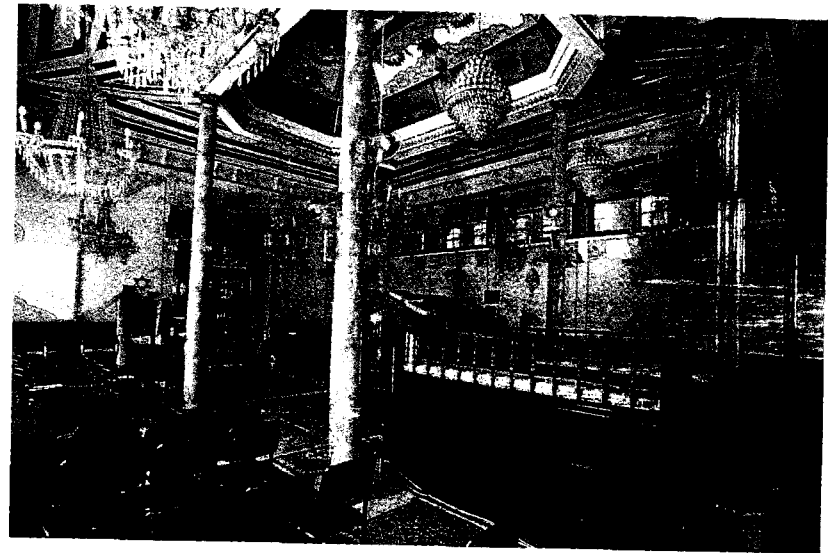
⁵⁷ מתעודות בית הדין השרעי של ירושלים מן העשור הראשון של המאה השמונה-עשרה ניכר כי הכותבים ידעו שכספים ואשראי מגיעים כל העת מקהילת איטנבול, וזו הוחזקה בעיניהם כאחריות לתשלום חובות הקהילה בירושלים. ראה: כהן וסימון-פיקאלי (לעיל, הערה 24), תעודות 133, 140, 193, 219, 226, ועמ' 153-155, 252-253. בשנות השישים היה יהודי איטנבולי בשם יצחק נשיא ערב לחוב העדה הספרדית בירושלים, ראה: י' זיסק, 'הקהילה היהודית בירושלים במאה השבע-עשרה (1663-1673) - הברה וכלכלה', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט, עמ' 158. המוסלמים היו מודעים לעובדה שמקורותיה הכספיים של הקהילה הם כספי התרומות המגיעים מתוצה לארץ, וכאשר הודיעו פרנסי הקהל כי אין באפשרותם לשלם משום שכספים אלו לא הגיעו היו מוכנים לתת להם ארכה לפירעון חובותיהם, ראה: שם, עמ' 155-156. במהלך המאה השמונה-עשרה נעשו בסיועם של יהודי איטנבול כמה מעשי פשר.

⁵⁸ זיאהר. מן הערבית: ביקור, עלייה לרגל לקבר קדוש. על עליית יהודים לרגל כגונג שהתגבש בתקופה הממלוכית, לא מעט בהשפעת תופעות מקבילות בקרב מוסלמים ונוצרים, ראה בהרחבה ובהעמקה: א' ריינר, 'עלייה ועלייה לרגל לארץ-ישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח. על שינוי משמעותו המקורית של המושג העלייה לרגל למושג כולל ורחב ראה: שם, עמ' 249. על תחושותיהם של עולי רגל נוצרים ויהודים בהגיעם לגבולות הארץ ראה: זאבי (לעיל, הערה 2), עמ' 27-21. עוד על הזיאהרות ראה גם: ליטמן (לעיל, הערה 18), עמ' 52-54. תיאור אחר ע"י עלייה לרגל בכל התקופות ראה: ו' וילנאי, 'מצבות קודש בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג; צ' אילן, קברי צדיקים בארץ-ישראל, ירושלים תשנ"ו. על ריבוי עולי הרגל היהודים ממצרים ועל השתקפות התופעה במקורות ערביים ראה למשל: A. Cohen, 'Sixteenth Century Egypt and Palestine. The Jewish Connection as Reflected in the Sijil of Jerusalem', A. Cohen & G. Baer (eds.), *Egypt and Palestine*, Jerusalem & New York 1984, pp. 232-240

מצורים ושירותים, ובעיקר תרומות⁵⁷ ותן בשל הידוק הקשרים והזיקות ההדדיות שהביאה עמה והעידוד המורלי שהעניקה למקומיים.

ב. עלייה לשם השתקעות והעלאת עצמות לקבורה

המקורות מן המאה השבע-עשרה מלמדים שאוכלוסיית העולים בתקופה זו הייתה דומה לזו שאפיינה את העלייה עד סוף המאה החמש-עשרה, ושונה באופן דרסטי מזו של המאה השש-עשרה. התנאים הקשים שחזרו לשורר בארץ מסוף המאה השש-עשרה ואילך – קשיי הפרנסה, עול המסים הכבד ואכזריותם של הערבים המקומיים, שתוארו פעם אחר פעם באיגרות השד"רים ואומתו בעדויותיהם של השבים או היורדים מארץ-ישראל – הביאו לידי כך שדימויה הארצי היה רחוק מלמשמש זרו לעליית המונים, שלא לדבר על משפחות צעירות. דימויה של הארץ איבד כל סממן ראלי והיא נתפסה כארץ מקודשת, מושפעת באתרי קבורה חשובים שאינה מיועדת למגורים סתם. דימוי זה חוזק באופן ויזואלי על ידי ציורים סכמטיים שעיתרו את בתי הכנסת.⁵⁸ במאה השבע-עשרה נתפסה ארץ-ישראל בראש ובראשונה כמקום קבורה מעולה,⁵⁹ והזו לדעתי המניע העיקרי לחלק הארי של העלייה במאה

בית הכנסת 'בית יעקב' ברובע קוסקוניק באיסטנבול מן המאה התשע-עשרה, על תקרתו מצויים אתרים בארץ-ישראל

57 וראה לעיל, הערה 38.
 58 ציורים ופרסקאות המתארים אתרים קדושים בארץ-ישראל שרדו רק מן המאה התשע-עשרה והעשרים, ראה: ויהאס, לוח 58 (ציור דומה ראיתי בשנת 1988 בבית כנסת ק"ק גרוש בבורסה, ובשנת 1995 בבית כנסת בקוסקוניק, איסטנבול, אזור בעמוד זה). אך ודאי היו קיימים ציורים ופרסקאות עוד קודם לכן. דוגמאות קדומות נשתמרו מאיטליה ומאירופה, ראה תיקים 257, 641 במכון בן-צבי; ותיק II בקופסת דפוסים, שנות. 59 בדרשה שנשא ר' שלמה אמארייליו בק"ק 'עץ חיים' שבסלוניק בשנת תל"ז אמר כי 'דבר ידוע ומפורסם כמה מעלה טובה קונה הנקבר בא"י כידוע מכמה מקומות [ת] מדויל [=מרבתינו זכרם לברכת] ובה זכה המאושר שאנו

השבע-עשרה ולתופעה הנרחבת של העלאת עצמות לקבורה. התופעה של העלאת עצמות לקבורה משנית בארץ (בעיקר בהר הזיתים בירושלים) מתועדת במקורות רבים והייתה רווחת ביותר.⁶⁰ העולים התחלקו לשתי קבוצות עיקריות: תלמידי חכמים ואלמנות מבוגרות, שהאידיאל שלהם נצטמצם ללימוד, תפילה וקבורה באדמת הארץ. בקבוצת החכמים מצויים תלמידי חכמים צעירים שבאו ללמוד את תורת ארץ-ישראל בישיבות צפת וירושלים ואחר כך חזרו לעריהם, וחכמים שעלו בוקנותם על מנת להשתקע בארץ ולמות בה.⁶¹ בין החכמים שעלו בשלהי המאה השבע-עשרה

עוסקים בהספדו זכה לעלות בה וימת שם ותקבר [1] בשיבה טובה כי זאת היא מעלה יחירה לא כל אדם וזכה בה, ראה: ר' שלמה אמארייליו, פני שלמה, סלוניק תצ"ז, דרוש יג, דף כח ע"ב. בדומה לזה ראה: ר' יהושע בנבנשת, אוני יהושע, קישטא תל"ז, דף יז ע"ג-יח ע"ד (הספרים למי שנפטרו בארץ-ישראל היו הודמנות להעברת המסר בדבר מעלת הקבורה בארץ והזיקו דימוי זה). וכבר מאה שנה קודם כתב ר' אליהו אבן חיים 'כי מודעת זאת כי כל האנשים מחבבין [ם] קבור[ת] א"י, ראה: אליהו אבן חיים, ספר הנותן אמרי ספר, ונציה שי"ן, פרשת צו, דף צו ע"ד. הסתייגות בודדת מנוהג זה, שהיה לא חוקי, מצאתי רק בדבריו של ר' יעקב בירב; במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה. הוא עצמו מודה 'שרוב החכמים והצדיקים ורובא דעלמא מתאויים שיעלו עצמותיהם לארץ-ישראל, ראה: ר' יעקב בירב, שאלות ותשובות, ונציה תכ"ג, סימן לח, דף כז ע"א.

60 אחד מטיעוניה של ר' משה אלשיך באיגרת 'חות קשה' הוא כי איום הריסת הקברים על ידי הישמעאלים נוגע לכל הציבור היהודי: 'ומי מכל ערי הגולה הקרובות והרחוקות אשר אין לו בה אב או אח בן או בת אם או אחות או מכל שאר בשרו הם או עצמותיהם'. בתוך: פכטר, מצפונות צפת ולעיל, הערה 7, עמ' 112-113, שורות 284-292. על העלאת עצמות ממצרים ראה גם: מ' ליטמן, 'יהדות מצרים במאות הטיז-י"ז על פי ספרי השו"ת של חכמי הזמן', עבודת דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל, תשל"ח, עמ' 329-333; הנ"ל (לעיל, הערה 18), עמ' 55. אזכורים של העלאת עצמות ראה: ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, ג, שאלונקין ש"ד, סימן צו, דף קג ע"א; ר' אברהם לבית הלוי, עין משפט, סלוניק תרנ"ז, חושן משפט, סימן מה, דף סו ע"ב; תשובות ופסקי ר' יוסף מטרנני החדשים, ירושלים תשמ"ב, סימן כא, עמ' קסד-קסה; ר' שלמה אבן חסון, בית שלמה, סלוניק ת"ף, חושן משפט, סימן לג, דף קל ע"א; ר' חיים שבתי (לעיל, הערה 37), סימן יג, דף סג ע"א; ר' יוסף אלמושנינו, עדות ביהוסף, א, קושטא תע"א, סימן יא, דף מב ע"א. העלאת עצמות הייתה לא חוקית, וגילויין עשוי היה לעלות למוביל בדמים יקרים. התופעה מוזכרת בדברי נוסעים אירופים, שוודאי חשו סיפוק נוכח העובדה שארץ-ישראל אינה משמשת עוד למגורי יהודים חיים, עובדה שעלתה בקנה אחד עם התמונה העגומה של היישוב היהודי ככל הארץ שביקשו להציל. ראה דברי פון ריינפלדן, גונסאליס, גאנד], אאגידיוס והיימאן אצל: ב' שור, 'היישוב היהודי בירושלים במאות הטיז-י"ח על-פי כרוניקות פראנצזיסקניות וכתבי נוסעים קאטוליים ופרוסטאנטניים', א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 393-409. ראה עוד: W. Foster (ed.), *The Travels of John Sanderson*, London 1931, p. 116; G. Sandys, *A Relation of a Journey begun an. Dom. 1610*, London 1621, p. 148; I. Levi, 'Michel Febvre, théâtre de la Turquie', *REJ*, 20 (1890), pp. 104-105. תחליף זול ופשוט לקבורה בארץ-ישראל היה הנחת עפר מארץ-ישראל על טבור המת, ראה: ר' אליהו הכהן, מדרש תלפיות, איזמיר תצ"ז, דף נה ע"ד.

61 במהלך המאה השבע-עשרה עלו מאיסטנבול חכמים רבים, ובהם ר' אפרים פינשו (שניסה תחילה את מזלו באיזמיר, ראה: בנייה (לעיל, הערה 19), עמ' קיח, קלב), ר' שלמה חרידה (או חודארה), ר' יהודה איספריאל, ר' יעקב רומאן, ר' משה די מדינה, ר' יצחק איספניאה, ר' צמח הגרבוני, ר' עזריה וילייסיד, ר' יום טוב ג'וקליד, ר' משה מדינה, ר' אברהם אבן חנניא, ר' זרחיה גוסה, ר' שמואל עדילה, ר' חנניא ור' רפאל איספריאל, ר' יצחק אלפאנדרי, ר' אברהם ברודו ואחרים. חלקם נעו הלך ושוב בין ארץ-ישראל לתורכיה. ראה: ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, ונציה תקי"ו, דף מח ע"א-נב ע"ב; וממנו שאב כנראה רואנסי את ידיעותיו, ראה: שיא רואנסי, קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם, סופיה תרצ"ד-תרצ"ה, חיד, עמ' 300-361. על נדודי החכמים ראה: פרומקין (לעיל, הערה 30), בערכיהם, וכן מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ח. ריבוי החכמים בעיר באמצע המאה השבע-עשרה ניכר גם בתעודות שבסגל (הם מכוונים שם בתואר 'ח'אח'אם), ראה: ויסק (לעיל, הערה 51), עמ' 64-65. לתיאור ציורי למדי של עלייה לארץ-ישראל בעיקר עליית זקנים, ראה: י"ד נחמה, 'הגירת יהודי סלוניק ועלית זקניה לירושלים', ב' עזיאל (עורך), גינון סלוניק, א, תל-אביב תשכ"א, עמ' 21-23.

ובמחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה היו מי שבאו מחוגי המאמינים השבתאים,⁶² ועלייתם הייתה קשורה גם בחישובי קץ שעשו. אין תמה כי מבחינה כמותית היו בעלי תורה מדרגות שונות יסוד ניכר באוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל במאה השבע-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה.⁶³

מניעי העלייה לארץ היו אפוא זיקות דתיות-רוחניות וגורמים חברתיים וכלכליים,⁶⁴ ומשקלם של הגורמים החברתיים והכלכליים גדל והלך: בין החכמים שעלו לארץ-ישראל כמעט לא היו כאלו שנמנו עם השורה הראשונה של חכמי הבירה. חכמים אלו היו רובם רבנים שלא הצליחו להשתלב במשרה רבנית בעירם (מרבצי תורה, חברי ישיבות חשובות ועשירות וראשי ישיבות וממונים מסוגים שונים), ועבורם הייתה האופציה של עלייה והצטרפות לישיבה באחת מערי הקודש עדיפה על כהונה באחת הקהילות הבינוניות או הקטנות בפרובינציות. אלמנות היו כאמור יסוד בולט נוסף באוכלוסייה היהודית המקומית. חלקן עלו עם בעליהן ובתוך שנים ספורות התאלמנו, אם משום שהבעלים היו בדרך כלל מבוגרים מנשותיהם ואם מחמת המצוקות התכופות. אלמנות רבות עלו בגפן – בשלב זה של חייתן סיימו את מחויבותן החברתית להעמדת צאצאים ולגידולם, ואף זכו לעצמאות כלכלית מסוימת הודות לכספי הנדוניה או ירושה. עצמאות זו אפשרה להן את מימון המסע ומחיה מצומצמת כך שיוכלו להתמסר לתפילה, לעשיית מצוות ולבסוף גם לזכות במנוחת עולמים באדמת הקודש. יתר על כן, במעשים אלו יכולה הייתה האישה לתת ביטוי לאמונתה הדתית באופן שלא נתאפשר לה

62 ברנאי מונה למשל אחדים מחכמי איזמיר שעלו בעקבות המשבר השבתאי, בהם ר' שלמה אלגאוי, ר' יוסף חזן, ר' חייא אברהם די בוסון ור' משה עוזיאל, ראה: ברנאי (לעיל, הערה 47) עמ' 98-100. בין העולים היו כמה מחברי חוג 'חמדת ימים' באמיר, ראה: הנ"ל (לעיל, הערה 7) עמ' 61. ברנאי רואה בקבלה גורם שהשפיע על הכלל, ונראה שיש לסייג את דבריו. עד לשבתאות הייתה חרדת תורות ורעיונות קבליים מוגבלים לחוג מצומצם של חכמים שישבו בערים הגדולות (דוגמת החוג באיזמיר), ואף בתקופה שלאחר המשבר השבתאי היו תורות קבליות שעניינן יישוב ארץ-ישראל מקובלות על חלק מן המאמינים שציפו להתגלותו המחודשת של שבתי צבי. כמה מזה הגיע לציבור רחב, ובפרט לפני הרבע השני של המאה השמונה-עשרה, איננו יודעים. לנושא זה יש זיקה לשאלה השנויה במחלוקת בדבר התפשטות הקבלה. על הפצת רעיונות והנהגות ברוח הקבלה ראה: G. Scholem, 284-286. *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1941, pp. 284-286. כירוע חולק אידל על שלום (ועל 'י' תשבי שיצא להגנת שיתחו) בשאלת הזיקה ומועד התפשטותה, ראה: מ' אידל, 'חדש אסור מן התורה', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 239; הנ"ל, "אחד מעיר ושנים ממשפחה" – עיון מחודש בבעיית תפוצתה של קבלת האר"י והשבתאות/, פעמים, 44 (קץ תש"ן), עמ' 9-20. עוד ראה: R. Bonfil, 'Halakha, Kabbala and Society: Some Insights into Toder's Inner World', I. Twersky & B. Septimus (eds.), *Jewish Thought In the Seventeenth Century*, Cambridge, MA 1987, pp. 39-61.

63 מפקד יהודי ירושלים בשנת 1690 מלמד כי מתוך 182 משלמי מס הגולגולת הוגדרו 30 כבעלי תורה ו-12 כחכמים, כלומר קרוב לרבע מן הגברים; ראה: הד (לעיל, הערה 3), עמ' קעט. נתונים אמצע המאה השמונה-עשרה מראים גידול בשיעור זה – מחצית הגברים בירושלים היו תלמידי חכמים בדרגות שונות, ראה: 'י' ברנאי, 'ואלה שמות יהודי ירושלים בשנים תקכ"א-תקכ"ג', קתדרה, 72 (תמוז תשנ"ד), עמ' 140-142. ריבוי הזקנים והנשים בקהילת ירושלים מתאשר מן העובדה שמספר חיבי הגזיה היהודים בעיר עמד במשך המחצית הראשונה של המאה 60 נפשות בלבד – כך על פי הנתונים בתעודות מארכיון בית הדין השרעי; תודתי לפרופ' אמנון כהן ולגב' אלישבע בן-שמעון על מידע זה.

64 ההסבר החברתי-הכלכלי עולה בקנה אחד עם ממצאיהם של ברטל וקפלן לגבי קהילת אמסטרדם במחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה. במסגרת מדיניותם לשילוח עניים מן הקהילה עוררו פרנסי הקהילה עליית עשרות עניים לארץ-ישראל, ויש בכך יותר מרמז כי במערב אירופה היה עתה הממד הרעיוני והתני משני לממד החברתי והכלכלי כגורם לעלייה. ראה: ברטל וקפלן (לעיל, הערה 49).

במהלך החיים הנורמלי והרגיל של אישה נשואה. בספרות השו"ת קיימים עשרות אזכורים של עליית נשים, בהן בנות משפחה של חכמים נודעים,⁶⁵ ויש בכך משום ראיה לאחד המרכיבים החשובים בעולמן הרוחני של נשים אלו.

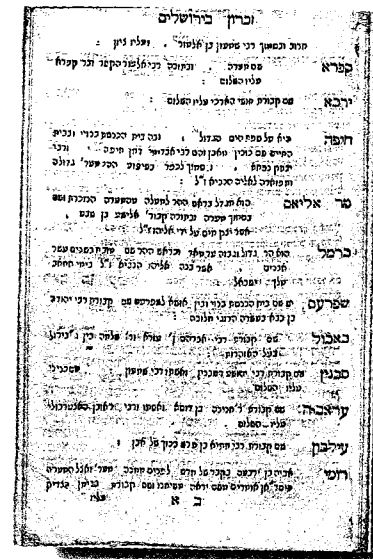
בהצטרפן זו לזו היו כנראה מסורת הסיוע והקרבה הגאוגרפית והתרבותית הסיבה העיקרית לשיעורם הגדול של יוצאי האימפריה העות'מאנית בקרב האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל. הקרבה האישית והמשפחתית חיוקה את הקשר בין קהילות תורכיה ליישוב היהודי בארץ בכלל ואת הזיקה בין העולים לערי מוצאם ולקהלי ערים אלו בפרט.⁶⁶ נוכחות יהודים איסטנבוליים בירושלים ניכרת היטב במסמכי בית הדין השרעי של ירושלים. כך למשל נזכרים בתעודות מן המחצית הראשונה של המאה הי"ז כעשרים יהודים איסטנבוליים, הסדרים כספיים שונים המתבצעים בירושלים ובאיסטנבול ועדויות לקשרים הדוקים בין העולים לקרוביהם ושותפיהם בבירה.⁶⁷ בסך הכול נראה כי משנות השלושים ואילך היה זרם העולים לארץ-ישראל אחיד, ומכאן היציבות באוכלוסיית ירושלים. שינוי בדפוסי העלייה חל רק ברבע השני והשלישי של המאה השמונה-עשרה בעקבות פעולתם הנמרצת של ועדי הפקידים של ארבע ערי הקודש.

ההכנות לנסיעה היו ממושכות. על העולים היה לגייס את דמי המסע, למכור או לחלק את רכושם, לרכוש חפצים שיידרשו להם בעתיד ובעיקר להבטיח את מחייתם בארץ הקדושה. יחידים ומיוחדים,

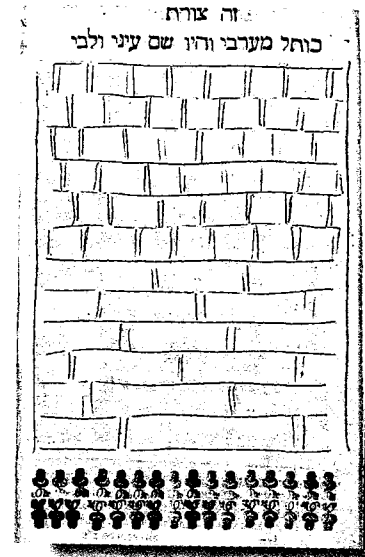
65 ר' שלמה לבית הלוי, שאלות ותשובות, סלוניקי ת"ב, חושן משפט, סימן מה, דף פד ע"ג; נבנבשת (לעיל, הערה 47), סימן קצב, דף רלא ע"ג. מציאות של ריבוי אלמנות בירושלים משתמעת גם מאזכור פטירת 400 מתן בשנת הרעב באמצע המאה השבע-עשרה, ראה תיאורו של הנרי ג'סי, על פי: מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 354-355. בדבריו על האוכלוסייה היהודית בירושלים בשנת תצ"ד מציין קאפסוטו כמה ממאפייניה: 'ובכלל זה נשים רבות באופן יחסי, אשר באו לירושלים כאלמנות ממקומות שונים, כדי לבלות בה את יתרת חייהן ביראת שמים כשכל זכרן על משפחותיהן, וגם גברים רבים חיים בה חיי חסידות, וניתן לומר כי מלבד מעטים ברובם אינם מבני המקום' (קאפסוטו, [לעיל, הערה 5], עמ' 44). הרקע המשפחתי חיוק בוודאי את זיקתן של בנות משפחות נודעות לארץ הקדושה. דוגמה להספד שנישא על עולה כזו ראה: ר' אהרן הכהן פרחיא, בגדי כהונה, סלוניקי תק"ג, דרוש כח, דף פא ע"א (דרשת המחבר על דודתו שנפטרה בירושלים בשנת תכ"א). אלמנות חכמים שנפטרו נזכרות כסמכות על ההקדש בירושלים, ראה: בניהו (לעיל, הערה 28), אגרת 122, עמ' שגד. היקפותו של מלכי להסדרת ענייניהם של האלמנות בעיר מעידה גם כן שכן היו גורם ניכר, ראה: ריבלין (לעיל, הערה 44), עמ' 30-31, 37-38. נדיר למצוא אזכור לעליית משק בית שלם, והגעת משפחה איסטנבולית על רכוש ועבדיה, בראשית שנות הארבעים של המאה השבע-עשרה, הייתה אירוע חריג. ראה: תשובות ר' יהוסף מליריאה וחכמי צפת, ירושלים תשמ"ח, סימן כז, עמ' קלו. כהונה לקראת עלייה המונית נזכרת רק בימי השיא של השבתאות, כאשר הכול המתינו להתגלותו המלאה של שבתי צבי.

66 עדות לקשרים בין קהילת הרומניסטים בצפת לבין קהלי האם באיטנבול מצויה באיגרות אחדות בכ"י 'גנת אגוז'; מ' בניהו, יוסף בחיני, ירושלים תשנ"א, עמ' תקצד-תקצה, תרי"כ היה גם בין הספרדים; עולי תורכיה והבלקן, שממרו על קשר הדוק עם ערי מוצאם. לגבי סלוניקי ראה: א' בשן, 'העליות מסלוניק לארץ-ישראל במאות ט"ז-י"ח', צ' אנקורי (עורך), מאו ועד עתה, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 38-73; מ' מולכו, 'יחסי סלוניקי עם ירושלים', סיני, מט (תשכ"ט), עמ' רפד-רפז. זיקה דומה נתקיימה בין המגרים לקהילותיהם בצפון אפריקה, ובין האסטנוים לקהילות מוצאם במרכז אירופה ובמזרח, והיא שהייתה הבסיס לתביעה לחלוקת אזורי השליחות ולייצור הכספים שנאספו ליוצאי אותו אזור. דוגמה לכך היא המחלוקת במצרים באמצע המאה השבע-עשרה. ראה: ר' אברהם הלוי, גנת ורדים, א' קושטא תע"ז, יורה דעה, כלא ג, סימן ט, דף קכו ע"ד ואילך. את מקומה של הזיקה לקהל המוצא תפסו במאה השבע-עשרה, ועוד יותר מכך במאה השמונה-עשרה הקשר לכוללות עיר המוצא והתלות בה, משום שזו תפסה את מקומו של הקהל הבודד.

67 תודתי לפרופ' אמנון כהן ולגב' אלישבע בן-שמעון על המידע.

רשימת אתרים בגליל ובצפון ארץ-ישראל ותיאור הכותל המערבי מתוך הספר 'זכרון בירושלים', מהדורת פיורדא, תקצ"ב (1762)

בעיקר תכמים גודעים, זכו לסיוע קהילתם או חברתם במימון עלייתם ואף לתמיכה שנתית.⁶⁸ הבאת הון גדול לא הייתה מקובלת ואף לא מומלצת, ומי שיכול היה ערך הסדרים עם יורשים, מורשים ושותפים עסקיים כך שלאחר עלייתו ייהנה מקצבה שנתית קבועה.⁶⁹ ההסדרים שבהם

68 גופים אלו האמינו שזכותו של העולה תגן גם בעדם, ויהיה להם חלק בלימודו בארץ-ישראל. כך למשל מוזכר ר' שלמה אלגאזי לשבח את סיועה של קהילת איזמיר במימון עלייתו: 'כי נתפז אני ללכת לארמת הקדש בעזרת ה' בגבורים שלומי אמוני ישראל הקהלות הקדושות אשר בעיר הזאת והק"ק גברת אשר אני מתגורר בתוכו ישלם ה' פעלם כי אזרו חיל לתת לי במתנה כל המים אשר אני חי בירושלים שכירות חזק[ת] הבית אשר אני דר בתוכו (הקדמת ר' שלמה אלגאזי בתוך: ר' אהרן לפפא, בני אהרן, איזמיר תל"ד). שטר לסיוע חכם חברה איתנובולית העולה לארץ-ישראל במאה השמונה-עשרה נשתמר בכ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, Mic. 3149 (בסל"א תכ"צ, סרט 29186), דף 25 ע"א. ראה: אמארייליוו (לעיל, הערה 18), אורח חיים, סימן ב, דף א ע"ב. אף גברת שהקדישה חצר לקהילת איזמיר קיבלה סכום נכבד למימון הוצאות עלייתה, ראה: בנבנשת (לעיל, הערה 47), סימן קצד, דף רלה ע"ב.

69 רבים מן העולים לא יכלו להצטרף לשוק העבודה המקומי, אם בשל גילם הגבוה אם בשל בעיות שפה והסתגלות, וחיו על דמי חלוקה או על קצבה שנתית שהגיעה מחו"ל. אלו שהצליחו להשתלב בחיי הכלכלה של ירושלים עסקו בעיקר במלאכה ובמדידה פחותה בתיווך ובמסחר. ראה על כך בהרחבה: זיסק (לעיל, הערה 51), עמ' 73-87. הלוואת כספים ברבית לאחד המגורים הנוצריים בעיר הייתה דרך מקובלת להתפרנס בלא טרחה יתרה. על עיסוקם של יהודי ירושלים בחלואה ברבית ועל הפולמוס בנושא זה ראה: א' בשן, 'תעודה משנת שפ"ד על הוויכוח דבר הלואה לנוצרים בירושלים', מ' פרידמן, ב' יהושע וי' טובי (עורכים), פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 77-96; ובספרה של רוו (לעיל, הערה 3), עמ' 86-90, 233-234. על עיסוקם של יהודי האימפריה בכך, ועל היותה של ירושלים חריגה בעניין זה, ראה: ח' גרבר, 'יהודים והלוואה ברבית באימפריה העות'מאנית', נ' גרוס (עורך), 'יהודים בכלכלה, ירושלים תשמ"א עמ' 171; וביתר הרחבה במארו: H. Gerber, 'Jews and Money-Lending in the Ottoman Empire', JQR, 72 (1981), pp. 100-117, esp. pp. 101-104. להסדרים עסקיים שנעשו בין העולה לשותפיו ראה: ר' שמואל ויטאל, באר מים חיים, ירושלים תשכ"ו, סימן לא,

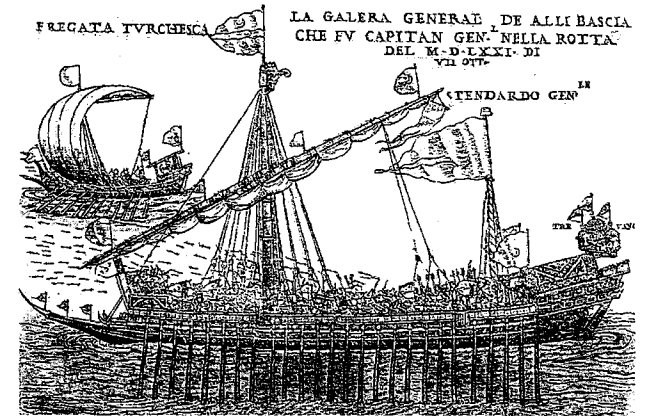
התחייבו נאמניו של העולה להעביר אליו את הרווחים השנתיים מנכסיו (כגון בית, חנות, חזקה מסוימת) לא היו מספקים, אם בשל בעיות אינפלציוניות ואם בשל אסונות ותקלות כמו שרפת הנכסים. במהלך הזמן גברה המגמה להוון את הרכוש ולהשקיע את הקרן באופן שנשאה רווח שנתית. ההעברות למוטבים בארץ-ישראל התבצעו באמצעות שטרות ותוך שימוש במערכת אשראי מפותחת.⁷⁰ במהלך המאה השבע-עשרה התפתח נוהג נוסף - מתן סכום כסף לכוללות העיר⁷¹ תמורת קצבה קבועה, שהייתה זהה למעשה לרבית השנתית הנוהגת, רבית שנקראה 'הכשר', ושהיתרה ההלכתית נותרה במאה השבע-עשרה. הסדר זה נעשה רווח יותר ויותר והיה מקובל מאוד גם במאה השמונה-עשרה.⁷² נוהג זה מלמד על המשבר התקציבי המתמיד שבו הייתה נתונה כוללות איתנובול, משבר שהביא אותה ליצור הסדרים שונים שיכניסו לה סכומי כסף גדולים, וגם על שכלול שיטות העברת הכספים בין ערי ארץ-ישראל לערים הגדולות באימפריה העות'מאנית.

לאחר שנסיימו ההכנות הכספיות לעלייה יצאו העולים לדרך. הנתני הימי הועדף על פני הנתני היבשתי, שחצה את אנטוליה לאורך דרכי השיירות אל עבר חלב, דמשק וצפת. נמל איתנובול היה אחד מנמלי המוצא החשובים ביותר באזור, ושימש גם את העולים ממזרח אירופה וממרכזה. הפלגות לנמלי ארץ-ישראל יצאו במועדים קבועים, בעיקר בקיץ. כל ספינה הכילה עשרות ואף מאות נוסעים, שרבים מהם היו יהודים, וסחורות.⁷³ הספינות עגנו ברודוס ובקפריסין, ומשם המשיכו אל תהום הארץ-ישראל.

דף סח ע"ב-ט ע"א (איתנובול, שנת שצ"ו). שטר דומה נעשה באיתנובול בשנת ת"ד לרגל עליית יעקב אלנקה, ראה: כ"י לונדון, אוסף שטרן, 2 (בסל"א תכ"ע סרט 6947). על תולדות של העולים במשלוח התמיכה מחו"ל כתב בראשית המאה השמונה-עשרה ר' יעקב כולי: 'בפרט לוש קי מוראון אין ירושלא אין צפת אי אין חברון קי איתנובול קי לוש אונגוס דיקולגאדוש אספיראנדו אססה קי באלייא לה נאבי די קושטאנדינה או די איזמיר או די ריססו די סיבדאדיס קי קאדה אונגו טייני טו טאקסה קי לי מאנדאן די אניני אה אניני אי קון אקלייו סי מאנטינין טורו איל אניני (בפרט אלו שמתגוררים בירושלא ובצפת ובחברון שהם מצפים בכליוו עינים להנעת הספינה מקושטא או איזמיר או מערים אחרות, שכל אחת מהן נושאת את קצבתם ששולחם להם מדי שנה ושכאמצעותה הם מתקיימים כל השנה) ר' יעקב כולי, מעם לועז: שמות, א, קושטא תצ"ג, פרשת משפטים, דף רסד ע"א).

70 בשלהי המאה השבע-עשרה הועברו כנראה הכספים במוזמן באמצעות ספינות הצמר והמוון שהייתה כוללות איתנובול משגרת לארץ-ישראל, ראה: שו"ת ראנ"ח (לעיל, הערה 7), סימן עז, דף קא ע"ד-קב ע"א. 'משלחי צדקות או פקדונות' לצפת ברבע האחרון של המאה השבע-עשרה נזכרים באיגרת יוסף מאטארון, ראה: הקד (לעיל, הערה 21), עמ' 81; לא ברור מי בדיוק ארגן פעילות זו, דוגמאות להסדרים שנעשו על ידי עולים מן הבירה במאה השבע-עשרה ראה: שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 29), סימן צו, דף קד ע"ד; בנבנשת (לעיל, הערה 16), א, סימן נב, דף קכ ע"ג; שם, ב, סימן יו, דף לב ע"ג. טופסי איגרות שעניינן הסדרים כספיים לכלכלת העולים לירושלים מובאים בכתביו של ר' רפאל מרדכי מלכי. מלכי הציע למסד את משלוח הכספים, וליצור רדאות שתיבא להודמת כספים רבים יותר לירושלים ואף להשקעתם בעיר, במתכונת הסדרים בחו"ל, ראה: ריבלין (לעיל, הערה 44), עמ' 21-24; רוו (לעיל, הערה 32), עמ' 150. טופסי איגרות בקשר להעברות כספיות מצויות גם בכ"י ירושלים בסל"א תכ"ע 61 Heb. 8°. קשרי המסחר בין תורכיה לארץ-ישראל היו דלים, ולא היה להם משקל במערכת כספית זו. על קשרי המסחר ראה בספרה של רוו (לעיל, הערה 3), עמ' 226. על השימוש שעשו יהודי האימפריה באשראי ובפוליסות ראה: ח' גרבר, 'יזמה ומסחר בפעילות הכלכלית של יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ט"ו-י"ז, ציון, מג (תשל"ח), עמ' 38-67. הפוליסות נזכרות הרבה כאמצעי תשלום בפקטס יועד פקדי ארץ-ישראל בקושטא.

71 הגופים הכוללים הוקמו במהלך המאה השבע-עשרה. הדבר גרן בעבודת הדוקטור שלי (לעיל, הערת מבוא).
72 לא מעט בשל פעולתו הנמרצת של יועד פקדי ארץ-ישראל בקושטא. בעניין הרבית ראה לעיל, הערה 50.
73 איתנובול הייתה נמל יציאה חשוב עבור העולים ממזרח אירופה, מחצי האי קרים ומן הבלקן. ראה על כך למשל: פרחא (לעיל, הערה 46), א, סימן א, דף א ע"ב; שם, סימן לט, דף א ע"ד. על יציאת ספינה מכל אחת מן הערים הגדולות המסע האיטלקי קאפוסטו, הכותב בשנת תצ"ד (1734), שנים ספורות לאחר תחילת

תחריט איטלקי מן המאה השש־עשרה המתאר אניות תורכיות במהלך קרב בים התיכון

נמלי צידון ועכו שימשו את מי שביקשו להגיע לצפת, ונמל יפו את העולים לירושלים. מסלול אחר הוביל אל מצרים וממנה בדרך החוף היבשתית דרך עזה ורמלה. תחנות העצירה נוצלו בעיקר לשם הצטיידות במוצרי מזון טריים ולמסחר בקנה מידה קטן.⁷⁴ ההפלגה הייתה מסוכנת – איתני הטבע ושודדי ים היוו מסרד קבוע באזור זה. שודדי הים ששו במיוחד לשבות יהודים חסרי מגן, שפריזונם היה ודאי.⁷⁵ הנסיעה עצמה התגלה בתנאים לא קלים ואף עלתה ממון רב, מלבד דמי ההפלגה

פעולתו של 'ועד הפקידים' בקושטא: 'בכל שנה באות שלוש אניות של יהודים לביקר [=זיאה] ולמועדים [=עלייה לרגל בתגים], כלומר אניה אחת מאיזמיר, אחת מקושטא, ואחת מסלוניקו [=סלוניק], חלק מן הבאים נשארים לגור כאן והאחרים מבקרים והולכים להם' (קאפוטו [לעיל, הערה 5], עמ' 48). הנוסע הקראי שמואל בן דוד מזכיר כי בספינה שבה הפליג היו מאה גברים ונשים מן הרבנים, שנמצאו בדרום לירושלים ולצפת, ראה: ח"י גורלאנד, 'ספר המסעות של כ"ר שמואל הקראי (ת"א-ת"ב)', עמ' 2 = יערי [לעיל, הערה 55], עמ' 226. מעבר העולים הרבים באיסטנבול עורר בוודאי מודעות עמוקה יותר לנושא בעיר זו. נוסעים אירופים שהפליגו באגן המזרחי של הים התיכון מזכירים בכתביהם עולים יהודים בדרום לארץ־ישראל, ראה למשל: J.T. Bent (ed.), *The Diary of Sir Thomas Dallam, Early Voyages and Travels in the Levant*, London 1893, p. 93; W. Foster (ed.), *The Travels of John Sanderson*, London 1931, p. 216; M. Strachan, *The Life and Adventures of Thomas Coryate*, London 1962, p. 195; J.A. van Egmont, *Travels through part of Europe, Asia Minor...*, I, London 1759, p. 230 בין איסטנבול לארץ־ישראל נתקיימו קשרי מסחר דלים בתקופה זו. ידיעה אחת מספרת על סוחרים יוניים מן הבירה שרכשו מיהודים בחוף קיסריה שמן זית, שמן שומשום, חיטה וכותנה, ראה דברי אייזן רוויה, על פי: איש שלום [לעיל, הערה 65], עמ' 334. בשלהי המאה השש־עשרה הובא צמר גולמי בספינות העולים מאיסטנבול ומסלוניקו לשם עיבודו בארץ.

74 דוגמאות מפורטות למסלול העלייה ולהכנות של העולים מצויות בתיאורי המסע של העולים הקראיים שמואל בן דוד ומשה בן אליהו שיצאו ממצרים בארץ־ישראל, על פי: יערי [לעיל, הערה 55], עמ' 227-229, 307-308. מסלול המסע לפי תיאורים אלה: איסטנבול, אקניד, גליפולי, בוגאז היסאר, איסטנבול, רודוס, ומשם לאלכסנדריה או לקפריסין וממנה לוחצי ארץ־ישראל. ניצול הנסיעה למצרים ולארץ־ישראל לשם מסחר היה מקובל גם בקרב עולי הגג, שהביאו עמם פנינים, קפה ותבלינים למכירה בתורכיה. כך למשל עשה גם יהודי מצפת, שלדבריו: 'קודם צאתי לקחת סחורות בהקפה מבעלי תורה ופקודונ' [ת] להוליך לעיר קוסטאנטינה', ראה: א' יערי, 'מוכר־ספרים בצפת במאה השש־עשרה', קריית ספר, כה (תש"ס), עמ' 306 (מתוך הקדמת שיר השירים עם לעי, סלוניקי ש"ס).

75 מאלפות לעניין זה שלוש תעודות מבית־הדין השרעי של בשכטאש (אחד מפרוורי איסטנבול) משנת 1078 (=1667). בתעודות אלו מצוהרים יורשי אחמד פאשא, לשעבר הואיל של טריפולי (טרבלוס א־שאם), שפרה יהודים איסטנבוליים שנשבו על ידי שודדי ים נוצרים בחזרות מוזארת ירושלים (ובתורכית: 'קודסי' שייף זיארתינדן... גליר איכין), על זיכויים של היהודים הללו ובאי כוחם מכל חבות עבור דמי פדיונם. מדובר בסכומים גבוהים ביותר: 100 גרוש עבור ישו בן חיים, 130 עבור ליה בן איסאק מבלאלט ו־800 גרוש עבור המישה יהודים נוספים, בהם אם ובנה. ראה: 87, 97, Istanbul Ser'iye Sicilieri, Besiktas Mahkemesi, 77, pp. 84, 97. בנייה פרסם איגרות העוסקות בפדיון חכמים שנשבו במלטה, ראה: בנייה [לעיל, הערה 19], עמ' 191-192. עוד בנייני פדיון שבויים ראה: א' בשן, שביה ופדות בחברה היהודית בארצות הים התיכון, רמת־גן תש"ם. סכנת החיים הנשקפת לנוסע הדרך הייתה אחד הסיכונים שעלו בוויכוחים משפחתיים או בשאלות הנוגעות להתרת נדר עליה, והפוסקים התחשבו בגורם זה (ראה לעיל, ליד הערה 18).

המוזנות היה צורך להצטייד בפריטים שונים, ועם ההגעה לשלם מסים והיטלים שונים.⁷⁶ העולים שמרו על קשר קבוע עם ערי מוצאם ועם משפחותיהם. קשר זה היה חיוני, שכן בהעדר תמיכה קבועה קשה היה להתקיים זמן ממושך. המשך הקשר היה חשוב לעולים גם מבחינה מורלית, והיו שדאגו להבטיח שלא ישכחו אותם גם אחר פטירתם.⁷⁷ כאשר נפטר תלמיד חכם או קרוב משפחה של אחד מחשובי הקהל ספדו לו בקהל מוצאו בציון העובדה שיזכה לארץ־ישראל. העולים המעטים יחסית נסתפחו אל הקהילה הירושלמית המגוונת, ונראה כי רק במאה השמונה־עשרה נתחדדו מגמות ההתבדלות, כפועל יוצא מריבוי העולים בעיר.⁷⁸

קשרים רוחניים ותרבותיים

בניגוד לזיקות החומריות היה הקשר התרבותי דו־סטרי. התוצרת המגוונת ורחבת ההיקף שהניבו מרכזי הלימוד הארץ־ישראליים (בירושלים ואחר כך בצפת במאה השש־עשרה) נפוצה בתחומי האימפריה העות'מאנית ובאסיה, מרחב שתלמידי חכמים רבים וחלק מן הציבור היהודי חשו בו זיקה עזה לארץ־ישראל, וכמהו לכל שמועה, נוהג או חידוש ממקור ארץ־ישראלי. אופני ההעברה לא היו ממין אחד, והתכנים שהועברו היו מגוונים. העולים אמנם הביאו עמם לארץ־ישראל כתבים, מסורות לימוד, שמועות והלכות שנתחדשו בבתי המדרש של גדולי חכמי האימפריה באיסטנבול ובסלוניקו; אך דומה שתרומתם של היוצאים לחילופי התרבות הללו הייתה משמעותית ורבה יותר הן מבחינה כמותית והן מבחינה איכותית.⁷⁹ הדגש בפרק זה מושם אפוא על השאילה מארץ־ישראל.

76 בתשובת ר' שלמה אבן עזרא מאומיר נמסר כי הוצאותיה של אשה כבודה לצורך העלייה עלו לסך 300 גרוש, וכי מדי שנה נשלחו מאה גרוש לצורך מחייתה (ראה: בנבנשת [לעיל, הערה 47], סימן קצד, דף רלה ע"א-ע"ב). בירושלים יכולה הייתה משפחה קטנה להתקיים ב־200 גרוש במשך שנה שלמה. ראה: ריבלין [לעיל, הערה 44], עמ' 20. לשם השוואה – 100 גרוש היה המחיר של שפחה טובה או של בית פשוט באיסטנבול. סכומים גבוהים ביחס לעלות המסע היבשתי והימי והוצאות לנוסעים מוסר האשכנזי משה פורתי, שעלה בשנת ת"י (ראה: יערי [לעיל, הערה 55], עמ' 272-276). בהגיעם נדרשו העולים לשלם מס דרכים (גפר), ולעתים ניסו לסחוט מהם תשלום גזית, צו סולטאני בעניין זה משנת 1554 ראה: חנו וסימון־פיקאלי [לעיל, הערה 22], תעודה 37, עמ' 41. אף עולי הרגל הנוצרים סבלו מהסדרות וסחיסות, למרות הוצאות חוזרות ונשנות של השלטונות נגד מעשי עושק, ראה: פרי [לעיל, הערה 40], עמ' 261-262.

77 כך למשל שומעים אנו על אישה שעם עלייתה מאומיר לירושלים הקדישה לקנהה סכום מסוים על מנת שלאחר מותה ישרכו לה 'ושכבה' מדי שנה ביום הכיפורים ובשמחת תורה, ראה: ר' אברהם אבן עזרא, בתי כנסיות, א, סלוניקו תקס"ו, סימן קנג, דף ס ע"א-ע"ב.

78 פעילותו הנמרצת של 'ועד הפקידים' הביאה לגידול ניכר באוכלוסייתה היהודית של ירושלים. במאה השמונה־עשרה היו בעיר מאות עולים מאיסטנבול, מסלוניקו ומצרים אחרות באימפריה, רבים מהם היו עניים שקיוו למצוא בה קיום נוח. מציאות זו לא הייתה לרוחם של הפקידים והם הטילו פיקוח על העלייה. דרישתם מן העולים להמציא אישור על מקורות הפרנסה העתידיים שלהם בארץ לא הספיקה, ולכן תיקנו בשנת תק"י שכל אחד מהעולים בנמלי תורכיה ישלם עשרה גרוש 'דמי הסכמה'. ראה: ברנאי בספרו [לעיל, הערה 7], עמ' 157-158.

79 אף שכמה מחשובי היוצרים, בהם למשל ר' יוסף קארו, ר' שלמה אלקבץ ור' משה מטרנאני, הגיעו לצפת מצריה הראשית של האימפריה, איננו יודעים איהו מסען תרבותי הביאו עמם. בדרך כלל לא נמנו העולים לארץ עם השורה הראשונה של החכמים, כנראה משום שאלו כבר היו מועסקים במשרות רבות יוקרה ששכרו בצדן. אידל עמד על העובדה כי מפגש החכמים מארצות שונות בישיבות ארץ־ישראל היה גורם חשוב בהפריה ההדדית ובין הסיבות ליצירה הרבה והמגוונת המאפיינת את היוצרים הארץ־ישראליים במחצית השנייה של המאה השש־עשרה.

העברת המידע לסוגיו נתבצעה באמצעות אנשים ובאמצעות כתבי-יד וספרי דפוס שראו אור בבתי הדפוס של תורכיה, איטליה, פולין וארצות אחרות, ושהגיעו לספריות של חכמים ושל ישיבות בערי האימפריה.⁸⁰ חשובה ביותר הייתה ההעברה האורלית של הנהגות, חידושים ושמועות, אם בזימה עצמית ואם בתגובה על דרישה ושאלה ברמות שונות ומכל שכבות הציבור. הליכותיהם של יוצאי ארץ-ישראל היו עדות חיה להלכה הארץ-ישראלית ולמנהג הארץ-ישראלי ושימשו מודל חיקוי. נושאי המידע היו בעיקר חכמים מכל הרמות, עולים לארץ-ישראל, היוצאים והיורדים ממנה, לשעה או לצמיתות. בעתות מצוקה כלכלית ופוליטית גברה היציאה מהארץ - רבים נמלטו, ואחרים יצאו לבקש סיוע בקהילות ישראל קרובות ורחוקות. המשבר הקשה שפקד את קהילת צפת בשלהי המאה השש-עשרה הביא להתפזרות תלמידי החכמים שאכלסו את ישיבותיה. רבים היגרו לקהילות תורכיה והבלקן, והיו שהרחיקו עד איטליה בחיפוש אחר מקור מחיה. בין כך ובין כך היו איסתנבול וערים מרכזיות אחרות באימפריה תחנות חשובות במסלולם.

בין היוצאים רב היה חלקם של שלוחי קהילות ושלוחים לעצמם, אם לאיסוף כספים ואם להדפסת כתבים. לשלוחי ארץ-ישראל נתמנו תלמידי חכמים שיכולים היו לייצג את הקהילה בכבוד, מהם 'עולים חדשים' שנשלחו חזרה אל ארצות מוצאם. מאמצע המאה ואילך הייתה נוכחותם של שלוחים בקהילות הגולה עניין של קבע, ובראש ובראשונה בבירה איסתנבול. חכמים ושו"רים היו מתאכסנים אצל עמיתיהם, ובמהלך שהותם נשאו ונתנו עמם בדברי תורה בבתיהם, בבתי הכנסת ובישיבות. בערים הגדולות נסתכם המשא ומתן עם שלוחים אלו בהעברת שמועות, חידושי הלכה ובידור מנהגי ארץ-ישראל, בעוד בערים הקטנות, שם נחשבו לעתים לסמכות תורנית גבוהה יותר מזו של מרביץ התורה המקומי, פעלו השלוחים במגוון תחומים כשהילת הקדושה של הארץ מעניקה להם סמכות בלתי פורמלית.⁸¹ השלוחים היו משיבים לשאלות הלכתיות, מעירים ומתקנים תקנות,⁸² מפשרים בסכסוכים⁸³ וחותמים על מעשי בית דין, על שטרות ועל מינויים.⁸⁴

ראה: M. Idel, 'On Mobility, Individuals and Groups: Prolegomenon for a Sociological Approach to Sixteenth Century Kabbalah', *Kabbalah*, 3 (1998), pp. 145-173. לא ברור מדוע לא היו תוצאות דומות לעליות חכמים ולמפגש בניהם בארץ-ישראל במאה השבע-עשרה והשמונה-עשרה.

80 ראה למשל ר' אהרן אלפאנדארי, המוזכר את מנהג ירושלים בכתיבת גט: ר' אהרן אלפאנדארי, יד אהרן, אבן העזר, ב, אומיר תקכ"ו, ספירה שניה, דף ג ע"א.

81 על השליחים ופעילותם ראה דברי תאגיו: 'אם השליח או החכם האורח היה מוכיח לאותן שהיו צריכים תוכחת היו נשמעין אליו וסרים אל משמעתו ואם היה צריך להחזיק בידו היו מחזיקין להעניש ולקנסו הכל כפי הנידון וצורך השעה. ומתקן להם תקנות טובות וכשהיו שואלין ממנו איזו שאלה... ולכן השליחות היה של טורקיה היה מתכבד בו אדם גדול בתורה' (תאגיו [לעיל], הערה 3), דף כב ע"א-ע"ב). סמכותם של השו"רים החליפה במובן מסוים את זו של חכמי צפת השוקעת, ראה: פרחיא [לעיל], הערה 46, סימן ק, דף קפב ע"ג (או עד שיתירו להם שבעות רבני ואנשי סלוניקי "ה"א או שליח אי" תוב"ב"). הנוסחה 'על דעת חכמי צפת', שהייתה שכיחה במאה השש-עשרה, הפכה אנכרוניסטית במאה השבע-עשרה. במקומות מסוימים קיבלו קברי שלוחים, שנפטרו בודכם, מעמד של קבר צדיק מקומי.

82 ר' דניאל אישטרושה, מגן גבורים, סלוניקי תקי"ד, אורח חיים, סימן ב, ד ע"ג; ר' חסדאי הכהן פרחיא, תורת חסד, סלוניקי תפ"ג, סימן יו, דף יד ע"ב; פרחיא [לעיל], הערה 46, ב, סימן לב, דף סו ע"ד.

83 פרחיא [לעיל], הערה 46, ב, סימן קו, דף קמו ע"ג; ר' יוסף אלמושיניו, עדות ביהוסף, ב, קושטא תצ"ג, סימן יד, דף לט ע"ב.

84 ר' אליהו קובו, שני המאורות הגדולים, א, קושטא תצ"ו, סימן יד, דף פה ע"א; מודיאנו [לעיל], הערה 47, סימן לא, דף לא ע"ג; סימן צד, דף קכא ע"ד; ר' יוסף אלמושיניו [לעיל], הערה 60, סימן מג, דף עו ע"ב.

קורותיו של ר' יוסף בר' משה מטרנאי (מהרי"ט) מדגימות יפה את עניינינו. האיש היה בנו של אחד מגדולי חכמי צפת (יליד סלוניקי) וחכם גודע בזכות עצמו. מהרי"ט יצא את צפת באחת משעותיה הקשות ביותר בשליחות לגיוס כספים. זמן קצר לאחר סיום שליחותו עזב את הקהילה השוקעת על מנת שלא לשוב אליה יותר. באיסתנבול זכה בחסותם של בני משפחת אבן יעיש ועמד בראש ישיבתם, ובהמשך עבר לכהן בראש ישיבת בני משפחת אלנקות. בשנות העשרים והשלושים היה מראשי החכמים בעיר, ועם פטירתו בשנת שצ"ט (1639) היה החשוב והגודע שבהם. בחינה מדויקת של כתביו ההלכתיים ושל דרשותיו תחשוף בוודאי את המשקע הארץ-ישראלי בהם.⁸⁵

התורה שיצאה מארץ-ישראל הייתה רבת פנים - יש עדויות על העתקה ועל קליטה (מרצון) של נהגים הלכתיים מגוונים, מנהגי תפילה ופיוטים, חידושי תורה ובכלל זה שמועות ותורות שבתאייות, הנהגות קבליות ובכלל זה המשמרות וחברות הלימוד למיניהן. לתפוצה נרחבת זכו בעיקר מנהגי התפילה, שירים ופיוטים שמוצאם בצפת. קשה אמנם לדבר על מגמת אימוץ מנהגים ומסורות פסיקה מארץ-ישראל, מעבר להשפעתו העצומה של 'שולחן ערוך',⁸⁶ אך בהחלט ניכרים עניין במנהג ארץ-ישראל ומודעות למנהג זה כמנהג סמכותי שיש להתחשב בו.⁸⁷ חידושי תורה שהשמיעו יוצאי ארץ-ישראל תועדו בפנקסי מארחיהם, ומהם שנדפסו אחר כך בכלל כתביהם.⁸⁸ השפעות והשלכות

85 הלהן מספר דוגמאות: עדות מהרי"ט על מנהג צפת בהלוואת כספי הקדש ברבית (שו"ת מהרי"ט [לעיל], הערה 18), סימן מה, דף מז ע"ד; ובמקום אחר כתב על מנהג צפת בהכשרת כלים מצופי בדיל: 'זכן ראיתי שנוהגים בא"י מימות הרבנים וכל רבתי כן מורים ובא"י ובכל סוריה ומצרים' (ר' חיים אלפאנדארי, מגיד מראשית, קושטא ת"ע, אורח חיים, סימן א, דף ב ע"א). בסוף הספר 'מגיד מראשית' מובא קונטרס 'דרך הקדש' למהרי"ט, שעניינו הר הבית, ושמוסס כנראה גם על תצפיות אישיות שערך. על ר' יוסף מטרנאי ראה לפי שעה: ח' בנסוב, 'הערות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטרנאי', שלם, א (תשל"ד), עמ' 206-212. דוגמאות נוספות לחכמים שיצאו מן הארץ והפיצו את תורתם והלכותיה: שבתי צבי, שיצא כשד"ר למצרים ולימד בה, ור' משה חאגיז, שיצא את ירושלים בשלהי המאה השבע-עשרה והפיץ את מנהגי עירו במהלך נודודיו באירופה. על תאגיו וכתביו ראה בהרחבה: מ' בנייה, 'ספרים שחיברם ר' משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור', עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 121-162; שם, ג (תשל"ז), עמ' 94-120; שם, ד (תשל"ח), עמ' 137-155; שם, ה (תשל"ח), עמ' 104-115. בספרו של אביו, ר' יעקב חאגיז, נזכרו כמה ממנהגי ירושלים, ראה: הלכות קטנות, וציה תס"ד, סימן רצה, דף כב ע"ב (איסור בנייה בשבת על ידי גויים); שם, ב, סימן רנה, דף מז ע"ד (שעניינו הקפת בית הכנסת בספר תורה פתוח).

86 על 'שולחן ערוך' כספר פסיקה משפיע ראה בנייה [לעיל], הערה 66, עמ' שלג-ססד. בשנת ת"ח נדפס בעיר פירושו של ר' משה אבן חביב (מגליפול) על 'שולחן ערוך'.

87 כך למשל משיב ר' יהושע בנבנשת לשאלה בדין עישון בתענית 'גם עינינו ראו שלומי אמוני חכמי אי"י הבאים משם [=מארץ-ישראל] לכאן [=לאיסתנבול] שהיו רגילין לשתות הטוטון מדי יום יום לא ישבונו ונהגין איסור בו ביום התענית והן עוד היום שמענו... שבצפת תוב"ב נוהגין בו א"י] סוד בתענית'. ראה: בנבנשת [לעיל], הערה 45, אורח חיים, סימן ת, דף קפד ע"ב; המחלוקת בעניין זה נדונה גם במקורות אחרים, ואין כאן מקום להאריך. עדויות על מנהגים ארץ-ישראליים שנמסרו בערי האימפריה ראה: ר' חיים בנבנשת, כנסת הגדולה, אורח חיים, ליוורנו תקכ"א, דף נ ע"ב (מוזכר עדות שד"ר הברון על מנהג ירושלים בקידוש לבנה במצואי שבת); שם, דף עה ע"ד (נוהגים בצפת תוב"ב וגם שמעתי שכן נוהגים בארץ-ישראל קהלות ישראל הור"מ] בה בכל מקום שבליל תשעה באב השליח צבור נומד בקהל קודם קריאת שום קינה ואומר בקול רם והכרזה של עגמה ודאגה, בהלכה זו נוקט המחבר לספר 'תיקון יששכר', ספר המנהגים שחיבר ר' יששכר בן סוסאן מצפת, ושנדפס באיסתנבול בשנת שתי"ד, ראה עוד: ר' צבי אשכנזי, שאלות ותשובות (החכם צבי), אמסטרדם תע"ב, סימן קסה, דף קג ע"ב; ר' יצחק הכהן, בתי כוונה, א, אימיר תצ"ו, בית דין, סימן יח, דף עז ע"א. על השפעת המנהג הארץ-ישראלי ראה: מ' מרגליות, הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד.

88 עדות להשמעתם ולקליטתם של דברי תורה נמצאת למשל בקונטרסי החידושים שרשמו לעצמם שניים מרבני

מעמיקות יותר היו לקבלת צפת בנוסחיה השונים ולהנהגות החסידות שנוצרו בצפת במאה השש-עשרה;⁸⁹ אם כי ביטויין הברור ביותר ניכר דווקא מחוץ לגבולות האימפריה - באיטליה, שהייתה אבן שואבת לכתבייד קבליים, ואלה הועתקו ונדפסו בה, ושנסודו ופעלו בה חברות לימוד ומשמרות.⁹⁰ דווקא על ערי האימפריה בתקופה זו כמעט אין מידע, ונראה כי חומר קבלי והנהגות מצפת חלחלו לאטם רק במהלך המאה השבע-עשרה, באמצעות כתבים ומקובלים-שד"רים דוגמת ר' בנימין הלוי ור' דוד חבליין.⁹¹ בתקופה זו חדרו לקהילות שונות ברחבי האימפריה העות'מאנית רעיונות קבליים (כמו רעיון הגלגול והתיקון), דרכי תשובה ותיקונים שאף הם הורחם בצפת במאה השש-עשרה.⁹² באיסתנבול נדפס בשלהי המאה השש-עשרה 'תוצאות חיים', קיצורו של ספר המוסר הנודע 'ראשית חכמה' לר' אליהו די

מצבת קברו של המקובל ר' דוד חבליין, שלוח ירושלים שנפטר באזמיר בתשעה באב שנת ה'ת"א (1661). '...היולי שער זעקי עיר וחד תלמיה יבכין רב וזעיר... כשעיר המשתלח חוץ לירושלם...'

סלוניקי בשלהי המאה השבע-עשרה ובראשית המאה השמונה-עשרה, כגון: ר' חיים משה אמארייליו, בסוף ספרו 'יד משה, סלוניקי תקיין'; ר' חיים אברהם גאטיניו, בסוף ספרו צרור הכסף, סלוניקי תקיין - על פי יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 120.

89 דוגמת אלו שפרסם כסטר: S. Schechter, *Studies in Judaism*, II, Philadelphia 1945, pp. 289-301. על התפשטותה או אי התפשטותה של הקבלה בעיקר משנות השמונים והתשעים של המאה השש-עשרה ואילך. על התפשטותה או אי התפשטותה של הקבלה ראה לעיל, הערה 62. בהקדמתו למהדורה הרשעה של 'סדר תיקון חצות כמנהג האר"י' מתאר ר' שמואל בן יונה אויקרי את ר' ישראל מאיר מורחי מירושלים כמי שסיד משמרות לילה במקומות שבהם עבר במהלך שליחותו בשנות העשרים של המאה השמונה-עשרה. ראה: שערי ירושלים, אמסטרדם תפ"ח, הקדמה. וראה על כך יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 125, 380-381, ושם גם עדות על פעולתו בקופרופ. אין לצערנו עדויות ספציפיות על הקמת חברות לימוד בהקשר זה בערי האימפריה. מאמריו של אלימלך הורוביץ עשו רבות להבנת ייסודן ותחזקתן של משמרות וחברות תפילה ולימוד בקהילות איטליה, ראה למשל: 'א' הורוביץ, 'משמרות לילה במסורת היהודית: בין תרבות עממית לדת רשמית', ב"ז קדר (עורך), התרבות העממית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 209-222; וראה דברי בוגפיל העומד על תופעה זו כחלק משינוי מקיף יותר: R. Bonfil, 'Change in the Cultural Patterns of a Jewish Society in Crisis: Italian Jewry at the Close of the Sixteenth Century', *Jewish History*, 3 (1988), pp. 23-26. כדוגמה להשפעה ארץ-ישראלית על ייסוד חברה כזו ניתן להזכיר את חברת 'חדשים לבקרים' שהוקמה בפררה בשנת תע"ח. שמה ניתן לה על ידי שד"ר חברון שהיה בעיר באותה עת, והוא שהורה לחברים לשורר את השיר 'שוחרי אי חי הרגינו'. ראה: יריבקינד, 'חברה 'חדשים לבקרים' בחברון במאה החמשית לאלף השני', מאסף ציון, ו (תרצ"ד), עמ' ריח-ריש. יריבקינד מסתמך על האמור בספר 'תקון תצות', ונציח תקי"א, ומסיף כי ר' משה זכות עצמו הודה כי הרעיון לערוך 'תקון שובביים' בא לו מארץ-ישראל, בין השאר באמצעות השד"ר המקובל ר' בנימין הלוי. ראה: תקון שובבים, ונציח תע"ט, עמ' ט. ראה גם: י' זנה, 'ציד החברה 'חדשים לבקרים' במנטובה', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 94.

91 בראשית המאה השבע-עשרה אסף ורשר ר' יוסף ששון שישב בסלוניקי שמועות בקבלת האר"י מפי שלוחי ארץ-ישראל ומפי חכמים שיצאו מהתם להכא. ראה: י' אביבי, ר' יוסף בר' משה ששון - מאסף דברי האר"י, קרית ספר, נט (תשמ"ד), עמ' 638-640. ר' בנימין הלוי היה מתכמי צפת ומקובל גורד ולשהוון באיטליה במחצית השנייה של שנות התמישים היו השלכות עמוקות על דמותו הדתית של יהדות זו. יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 154, 283-285; בנייה (לעיל, הערה 19), עמ' קמב-קמה. בנייה מצייין שם שהנהגותיו הגיעו גם לספר פירושו של ר' אברהם החוקני על 'הזוהר' שנתחבר באיסתנבול בשנת ת"ם. ר' דוד חבליין היה שד"ר ירושלים ונפטר באזמיר בשנת תכ"א. על שליחותו וקשריו עם שבת צבי ראה: יערי (שם), עמ' 154, 287; בנייה (שם), עמ' קה, קמח-קנד; ג' שלום, שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל-אביב תשי"ז, עמ' 138-139, 153-154.

92 יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 153-155. ביטוי לאמונה בגלגול ובדיבוק נמצא בסיפורי הדיבוק של ר' אליהו הכהן האתמרי מסוף המאה השבע-עשרה. ראה: מנחת אליהו, סלוניקי תקיין, דף ו ע"ב-ח ע"ב; שבט מוסר, קושטא תע"ב, דף נח ע"ד.

וידאש (קורוצ'שמה, שנ"ז-שנ"ח),⁹³ וכשישים שנה אחריו ספר 'מאירת עינים', שהוא קיצור כוונות התפילות מספר 'נגיד ומצוה' לר' יעקב צמה מירושלים, ובו מעשיות שונות הקשורות בחיי האר"י ור' חיים ויטל ותיקוני תשובה.⁹⁴ מדור לעצמו קובעת השבתאות. בהיותה מרכז שבתאי חשוב הייתה ירושלים מוקד להפצת שמועות שבתאיות שונות. במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה ובראשית המאה השמונה-עשרה נמנו עם השלוחים שיצאו ממנה גם שבתאים נסתרים.⁹⁵

השפעותיה של ספרות המוסר ניכרות היטב בשניים מן החיבורים רבי התפוצה שנכתבו בשליש הראשון של המאה השמונה-עשרה: 'שבט מוסר' לר' אליהו הכהן מאזמיר (קושטא תע"ב) ו'חמדת ימים', שנדפס באזמיר ובאיסתנבול בשנות השלושים, ר' יעקב אלגאזי, שהביאו לדפוס, ושהיה כנראה מחברו, ייחסו למחבר ארץ-ישראלי עלום שם, תוך הדגשה כי כתב-היד 'הובא מהר הקדש גליל העליון'.⁹⁶ ברי כי ללא אווירה מתאימה לא ניתן היה להעלות על הדעת הדפסת ספר כזה ללא ציון מחבר ובלא הסכמות של חכמים נודעים, כשמקורו הצפתי כביכול הוא ההכשר היחיד להדפסתו.

ספרי תפילה ותיקונים שהובאו מארץ-ישראל לדפוס באיסתנבול (וגם בסלוניקי ובערי איטליה) הביאו להרחבת תפוצתם בערי האימפריה. תנופה של ממש חלה דווקא בשליש הראשון של המאה הי"ח עם הדפסת 'האדרות

הקדושות', 'ספר הכוונות ומעשה נסים', ו'סדר משמרה' באיסתנבול בשנים תע"ח-ת"ף, וכאמור גם עם הדפסת הספר 'חמדת ימים', העושה שימוש רב בחומר מסוג זה.

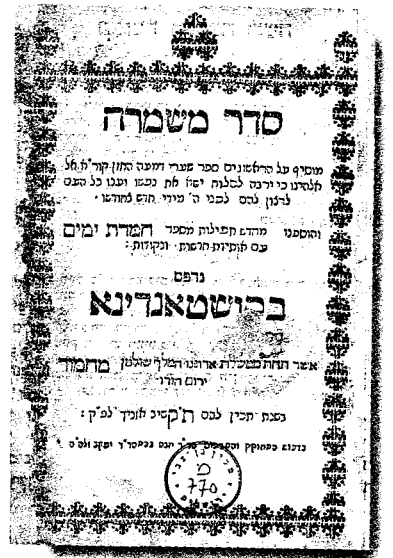
שער הספר 'חמדת ימים'... הובא מהר הקדש גליל העליון... אזמיר תצ"א (1731)

93 מ' פכטר, 'ספר 'ראשית חכמה' לר' אליהו די-יריאש וקיצוריו', קרית ספר, מז (תשל"ב), עמ' 690-696; ד' גריס, ספרות ההנהגות, ירושלים תש"ן, עמ' 205, 55. על השפעת מנהגים ותורות שנוצרו בצפת על התפתחות ספרות ההנהגות בקהילות אירופה ראה: ז' גריס, 'עיצוב ספרות ההנהגות העברית במפתח המאה השש-עשרה ובמאה השבע-עשרה ומשמעותו ההיסטורית', תרביץ, נו (תשמ"ו), עמ' 527-581.

94 מאירת עינים, קושטא ת"כ. ראה: א' יערי, 'הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז', פריט 258. כתיב זה של 'נגיד ומצוה' נמכר ככל הנראה שנים קודם לכן בידי מחברו לר' יהושע חנדאלי. ראה: י' אביבי, 'ספר 'נגיד ומצוה' לר' יעקב צמה', קרית ספר, נח (תשמ"ג), עמ' 188.

95 על שלוחים שהפיצו את האמונה השבתאית ראה: יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 158-168. נזכיר כי נתן העזתי שלח לאיסתנבול את ספרי התיקונים שחיבר - ספר 'תיקון היום' ו'תיקון הלילה' - והם נדפסו בה בשנת תכ"ז. ראה: יערי (לעיל, הערה 94), פריטים 260, 261.

96 חמדת ימים, אזמיר תצ"א, שער הספר. על כך ועל ייחוסם של מנהגים לחסידי ארץ-ישראל ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 78; י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 353 (= הנ"ל, 'הנהגות נתן העזתי: אגרות רבי משה זכות ותקנות רבי חיים אבואלעפאי בספר 'חמדת ימים'', קרית ספר, נד [תשמ"ט], עמ' 599). על הספר, מחברו ומקורותיו ראה בהרחבה רבה: א' יערי, 'תעלומת ספר, ירושלים תשי"ז'; ג' שלום, 'התעלומה בעינה עומדת', בחינות, 8 (תשמ"ו), עמ' 79-95 (= הנ"ל, מחקרי שבתאות, בעריכת י' ליבס, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 250-287); י' תשבי, 'לחקר המקורות של ספר חמדת ימים', תרביץ, כד (תשמ"ו), עמ' 441-455; שם, כה (תשמ"ז), עמ' 92-96; הנ"ל, 'מקורות מראשית המאה הי"ח בספר חמדת ימים', שם, עמ' 202-230 (= הנ"ל, נתיבי אמונה ומינות, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 108-168), ובמאמריו שיקובצו בספר חקרי קבלה ושלוחותיה, ב (שם), עמ' 339-416. על ההנהגות המצויות בספר שבט מוסר ראה בספרו של גריס (לעיל, הערה 93), עמ' 34.

שער הספר 'סדר משמרה' קושטא ת"ק (1740).

באומיר נדפס בשנת תצ"ח ספר 'נאדר בקדש' ובו 'אידרות' 'כפי הנהוג בארץ הקדושה תוב"ב וחוצה לה לקרותם אחר התיקון כלילי שבועות והושענא רבא ועל קברי הקדושים אשר בארץ המה זיע"א'.

לתפוצה רחבה ביותר זכו שירים ופיוטים שהגיעו מארץ-ישראל. השירים היו חדשניים בתוכנם ובצורתם, לעתים נועזים בדימויהם, לעתים רוויי השפעה קבלית, והחשוב מכול הם נועדו ללחנים ערביים ותורכיים אופנתיים ומבוקשים. שירים אלו נמצאו ראויים למלא חסר מסוים שנוצר עם ייסודן של חברות הלימוד והמשמרות, והם היו לחלק מן הרפרטואר של הטקסים החדשים. לפופולריות עצומה זכו שיריו של ר' ישראל נג'ארה, שכנראה נתקבלו עוד יותר מאשר שיריו של מתחרו, המקובל והמוכח ר' מנחם די לונזאנו. שניהם היו מחברים ארץ-ישראלים, שבשלבם שונים של חייהם סבבו בערי תורכיה. באיסתנבול נדפס ספר המוסר של די לונזאנו, 'דרך חיים', הכולל שירים רבים, כבר בשנת של"ה (1575).⁹⁷ ספר שיריו של נג'ארה ראה אור בצפת בשנת שמ"ז (1587), ושתיים עשרה שנה אחר כך נדפס מחדש בסלוניקי. למהדורה זו נוספו שירים חדשים שכבר היו מהלכים בציבור, והמדפיס הסלוניקאי

מעיד על דרישת הקהל לחומר מסוג זה. כבר באותה שנה עצמה הוחל בהוצאת מהדורה מורחבת ומדויקת יותר בוונציה.⁹⁸ מכל האמור לעיל נראה כי תרומתה של ארץ-ישראל ללימוד ולהלכה נצטמצמה בעיקר לקבלה, למנהגי קבלה, להנהגות חסידות ולתפילה. מרכזי התורה החשובים והפוריים ביותר שכנו בתקופה הנדונה באיסתנבול ובסלוניקי, ועובדה זו ניכרת היטב בפוריות הספרותית. יוקרתה של תורת ארץ-ישראל, שיסודה בתור הזהב הצפתי, הרקיעה הרבה מעבר למשקלה האמתי במאה השבע-עשרה, ושפע הביטויים אשר שימשו לתיאור ערי הקודש וחמיהן לא היה אלא מס שפתיים. נראה כי תחושת ההתבטלות כלפי חכמי ארץ-ישראל, החיים בארץ חיי סבל, טוהר וקדושה, תחושה שהייתה אופיינית למאה השש-עשרה,⁹⁹ חלפה ועברה מן העולם. חכמי ארץ-ישראל, שבצמצם היו בדרך כלל ילידי תורכיה והניכיה, הכירו בעליונותם של חכמי איסתנבול, ושאלות שנשלחו מארץ-ישראל

97 על מועד הדפסת הספר ראה: מ' בנייה, 'רבי ישראל נג'ארה, אסופות, ד (תש"ן), עמ' כרד; י' הקד, 'פולמוס כנגד הפילוסופיה באיסתנבול במאה השש-עשרה', י' דן וי' הקד (עורכים), מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישיעתו תשבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 533-536. הספר נדפס מחדש בוונציה שצ"ה. בתקופת נודדיו של נג'ארה בתורכיה פגש במשורר ר' יוסף גאנסו מבורסה והשפיע על יצירתו.

98 כי ראיתי כל היום נכספה וגם כלתה נפשם לבקש את פני ה' אלהינו באשמורת] ובאמרות טהורות החכם המשורר המחבר הלוי (מהדורת סלוניקי, בגב השער). על מהדורת סלוניקי ראה: י' הלום, 'ר' ישראל נג'ארה והתחדשות השירה העברית במדחה לאחר הגירוש', פעמים, 13 (תשמ"ב), עמ' 109.

99 על הגישות הבסיסיות כלפי ארץ-ישראל ראה: הקד (לעיל, הערה 1), עמ' 249-250. הקד עומד גם על עליית מרכז התורה הארץ-ישראלית החל בשנות השלושים של המאה השש-עשרה, כשבאמצע המאה ניכרה כבר בבירור עליונות המרכז בצפת. עם זאת התלות הכלכלית של מרכז זה במצרים ואחר כך באיסתנבול וסלוניקי נותרה בעינה וכאמור אף נתחזקה בשלהי המאה השש-עשרה.

להכרעת גדולי רבני הדור מלמדות בבירור על ההכרה בהגמוניה הרוחנית שלהם.¹⁰⁰

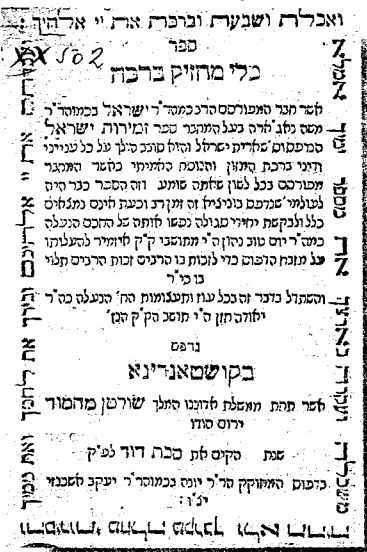
בהעדר בית דפוס מקומי נוקקו חכמי ארץ-ישראל לבתי הדפוס שפעלו במשך כל התקופה באיסתנבול (קושטא) ובסלוניקי, ולכן בבחינת היבול הספרותי של בתי הדפוס בבירה יש כדי ללמד על תמורות בויקה בין ארץ-ישראל לאיסתנבול: ברבע האחרון של המאה השש-עשרה פחתה פעילות ההדפסה בעיר, וחלק ניכר מן התוצרת היה גמרות שנדפסו על ידי המדפיס יוסף יעבץ. בין החיבורים המקוריים גדול היה חלקן של יצירות שנתחברו על ידי חכמי צפת.¹⁰¹ עם חידוש פעולת ההדפסה בשנות התשעים ראו אור בעיר כמה וכמה חיבורים ארץ-ישראליים - 'תורת משה' ו'תפוחי הלב' לר' משה אלשיך, 'אגרת שמואל' לר' שמואל די אוידה ו'תוצאות חיים' המיוחס לר' אליהו די וידאש. על אף התהדקות קשרי קהילת איסתנבול עם ארץ-ישראל במהלך המאה השבע-עשרה לא נדפסו בעיר אלא ספרים בודדים של מחברים ארץ-ישראלים, ומספרם גדל והלך רק מאו ראשית המאה השמונה-עשרה.¹⁰² תופעה דומה ניכרת בחיבורם ובהדפסתם של ספרים שנועדו לסיוע עולי הרגל - בראשית שנות התשעים של המאה השש-עשרה נדפס לייברו אינטיטולאדו 'חוס הצדיקים', שעניינו קברות קדושים בארץ-ישראל.¹⁰³ לאחר הפסקה בת 150 שנה נדפס

100 כך למשל השיב ר' יוסף מטרנני בעניין הלוואת כספים לממוני קהילת ירושלים, ראה: שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 18), יורה דעה, סימן לט, דף עב ע"ב; ובהדמנות אחרת ענה לשאלת ר' ישראל זאבי מירושלים, ראה: שם (לעיל, הערה 29), סימן ס, דף עז ע"ג-ע"ד. בשנת שצ"ו השיב ר' יהושע בנבנשת לשאלת ר' יאודה ביגה/פיגה מצפת בעניין תביעת חוב, ראה: בנבנשת (לעיל, הערה 37), סימן י, עמ' מג ע"א; ואותה שאלה נשאלה גם לר' משה בנבנשת, ראה: בנבנשת (לעיל, הערה 16), א, סימן ס, דף קלה ע"ד-קלו ע"א. בשנת ת"ז השיב ר' משה בנבנשת לר' משה די מדינה מפנה אליו מירושלים, ראה: שם, סימן יז, דף לב ע"ג; בשנת תכ"ה השיב לפנייה מצפת בעניין קידושין, ראה: שם, סימן ב, דף ה ע"ב-ע"ג; ושנה לאחר מכן בפרשת הטלת המט על שחיטת עופות בעיר, ראה: שם, סימן ד, דף ט ע"א. ר' חיים בנבנשת מאומיר נקרא להכריע במחלוקת שפרצה בירושלים בנוגע לשליחות ר' יהודה תבליני, ראה: בנבנשת (לעיל, הערה 47), סימן ל, לא. ראה גם: מ' בנייה, 'ידיעות על צפת מוזן חידוש יישובה', סיני, מג (תשי"ח), עמ' קו-קט.

101 ר' שמואל אריפול, זבח תודה, קושטא שיל-שלי"ג; ר' משה נג'ארה, לקח טוב, קושטא שלי"ה; מחזור לימים נוראים עם פירוש ר' משה קורדוויורו, קושטא שלי"ז; ר' יצחק עונקניגריה, יומוה כנגדלות, קושטא שלי"ז; ר' שמואל אריפול, לב חכם, קושטא שמי"ו.

102 אפשר שהסיבה לכך נעוצה בשינוי הטעם הספרותי. וראה: יערי (לעיל, הערה 94), פריטים 232, 234, 238, 239. במהלך המאה השבע-עשרה נדפסו בעיר 'שערי דמעה', שנתחבר בידי אברהם גריאני מירושלים, בשנת תיא"א, ראה: יערי (שם), פריט 253, וכן התיקונים שחיבר נתן העוזי. ר' יעקב חאג'ו, שהגיע לאיסתנבול כדי להדפיס אחד מספריו, נפטר בה בטרם עת, ראה: חאג'ו (לעיל, הערה 85), הקדמת בנו. בעשור השני ובעשור השלישי של המאה השמונה-עשרה חזרו מחברים ארץ-ישראלים להדפיס בבירה את ספריהם, ואז ראו בו אור 'האדרת הקדושות', גט פשוט, 'ספר הכונות ומעשה נסים', 'סדר משמרה', 'פרי הארץ', 'שמות בארץ' ואחרים, ראה: יערי (שם), פריטים 291, 296, 301, 303, 315, 317. על חשיבות הדפוס כאמצעי קשר והעברה תרבותית של מידע, ראה: הלכה בין קהילות ראה: ז' גריס, 'הדפוס כאמצעי קשר בין קהילות ישראל בתקופה הסמוכה לגירוש ספרד' - הקדמות לעיון ודיון, דעת, 28 (תשנ"ב), עמ' 17-15. ובפרט עמ' 17-13.

103 יערי (לעיל, הערה 94), פריט 229. באומיר נדפס בשנת תקי"ח לערך הספר 'מגן אבות', הכולל תפילות לעולים לרגל.

כ"ל מחזיק ברכה - פרי עטו של ר' ישראל נג'ארה, קושטא תצ"ד (1734)

יציאת שיירת העלייה לרגל (מסע החאג') מקהיר למכה - תחריט מתוך: Lucas Paul, "Voyages du Sieur...", Amsterdam 1720

להיות מאלפת, ואף שלפי שעה המקורות בסוגיה מהותית זו אינם רבים, מסתבר כי היה דמיון בדפוס היחסים שקיימו המיעוטים הדתיים בארץ עם קהילות האם שלהם - בתלותם בתרומות ובהקדשות שנשלחו מן החוץ, בפעילותם לעידוד תרומות, באופן טיפולם במשברים, בהסתייעות באנשי קשר לשם שתדלנות בחצר הסולטאן ובבואם של עולי רגל ועולים לתקופות קצרות וממושכות.¹⁰⁵

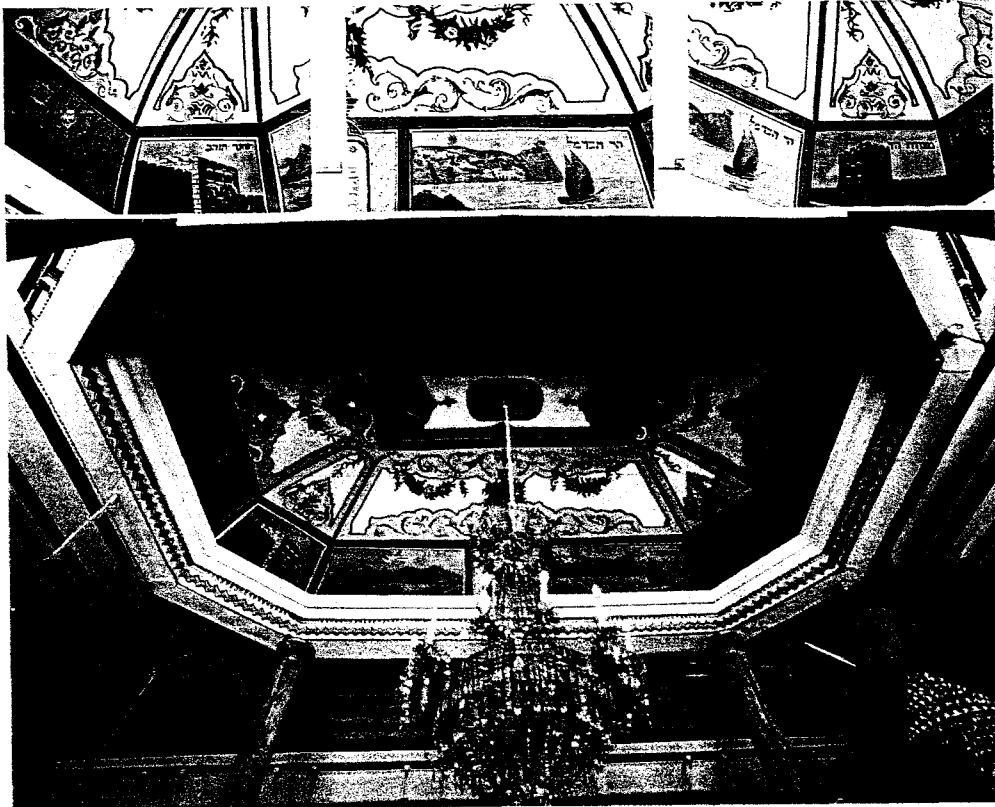
105 על קיומה של מערכת דומה בקרב הנוצרים לשתדלנות ולתמיכה במוסדותיהם בירושלים ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 117-120; בספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), עמ' 23-24; וכן: ברנאי (לעיל, הערה 6), עמ' 13 (ולא מקורות לאשש את הדברים). על תלותן של הכנסיות בארץ-ישראל בסיוע חיצוני ראה: פרי (לעיל, הערה 40), עמ' 36-37. מעניינות ביותר הן שתי תעודות הנזכרות באחת מהערותיו של פרי, והמלמדות על מוסד 'שליחות' גם אצל הנוצרים: האחת היא עתירת ראשי הקהילות הארמניות ובערים שונות באימפריה משנת 1100 (=1699) נגד הפטריארך הארמני של ירושלים, בטענה שמעל בכספים שאסף במהלך מסע שליחותו בשנה הקודמת למען מוסדות העדה בירושלים. התעודה האחרת היא עתירת הפטריארך היווני של ירושלים משנת 1128 (= 1716) להתיר לו ולאנשיו לנזע בחופשיות ברחבי האימפריה לשם איסוף תרומות, ראה: פרי (שם), עמ' 67, הערה 64. עדות להקדשות של נוצרים באיסתנבול לטובת עניים נוצרים בירושלים ראה פתוח של השיח' אלסלאם עלי אפנדי, שכיהן בתפקיד זה בשנות השבעים של המאה השבע-עשרה, בעניינו של וקף של אישה נוצרייה שפרותיו נועדו בשלב מסוים לעניי הנוצרים המתגוררים בירושלים; I. Ural, *Seyhulislam Fetvalari, Ali Efendi*, Istanbul 1995, p. 181, n. 1219. על הקשרים הפיננסיים ההדוקים בין הארמנים בירושלים לפטריארכיה שלהם באיסתנבול, קשרים

בבירה ספרו של ר' רפאל סריוויש¹⁰⁴ 'יצח ואדום' (קושטא ת"ק), המביא סדרי לימוד, תיקונים ותפילות לעולים; ושלוש שנים אחריו נדפס 'זכרון בירושלים' (קושטא ת"ק), המיועד גם הוא לעולים לרגל. בשלהי המאה השש-עשרה היו אפוא קשרים הדוקים בין יהודי האימפריה בכלל וקהילת איסתנבול בפרט ליהודי ארץ-ישראל. אלו נתפרו מעט במהלך המאה השבע-עשרה כולה, וחזרו ונעשו אינטנסיביים במאה השמונה-עשרה, בעיקר הודות לפעולתם של 'פקידי קושטא'.

יהודים, נוצרים ומוסלמים

היהודים לא היו המיעוט הדתי היחיד בארץ-ישראל, וכמותם סבלו גם הנוצרים מפגיעתה הרעה של האוכלוסייה המקומית ומידיהם של פקיד השלטון. אלו גם אלו נזקקו לתמיכה חומרית ופוליטית מקהילותיהם בתחומי האימפריה ומחוצה לה. ההשוואה בין אופני הסיוע ודרכי הפעולה של העדות עשויה

104 ר' רפאל סריוויש עצמו היה מקובל מאימיר, שהיה מקורב לר' יעקב אלגאוי, ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 84-86. לפנינו דוגמה נוספת לויקה ההדוקה בין חוגי החסידות השבתאית לענייני ארץ-ישראל.

גם הכוללות של יהודי איסתנבול וגם הפטריארכיה הארמנית בבירה שימשו למעשה מעין בנקים, הן לצורך פעילותן השוטפת והן לצורכי בני עדתם בארץ הקודש.¹⁰⁶ הקהילה היהודית קיימה קשרים עם עדות הנוצריות והן נסתייעו אלו באלו בפעילות פוליטית.¹⁰⁷ ופיננסית לסיוע יושבי הארץ. בשנת 1641 נזקקו הפרנציסקנים באסתנבול לסכום גדול וביקשו מגזברי האשכנזים בעיר למסור להם סכום זה מקופת ארץ-ישראל, ובתמורה יעביר 'שומר הארץ הקדושה' את הסכום ישירות לידי פרנסי הקהילה בירושלים.¹⁰⁸ במאה השמונה-עשרה מתרבות הידיעות על הסתייעותם של 'פקידי קושטא' בארמנים ובדיפלומטים צרפתים להעברות כספיות מאסתנבול לארץ-ישראל.¹⁰⁹

בניגוד ליהודי הארץ, שהיו חסרים ייצוג רשמי,¹¹⁰ נתנו הנוצרים מיתרון חשוב: בני הכנסיות המזרחיות יוצגו בבירה באמצעות ראשי הכנסיות שלהם (הכנסייה היוונית-אורתודוקסית והכנסייה הארמנית), שבאופן רשמי היו בעלי הסמכות על בני עדתם. הקתולים והפרוטסטנטים נתנו מחסותם של שגרירים אירופים רבי השפעה, דוגמת שגריר צרפת, שארצו ייצגה את הקתולים במזרח.¹¹¹ מן המאה השבע-עשרה ואילך תפסה שאלת הנוצרים והמקומות הקדושים מקום מהותי יותר במערכת היחסים שבין ה'שער העליון' למעצמות אירופה, ומעמדם של הנוצרים הוטב בשל כך.¹¹²

סיוע כספי ופוליטי ליושבי הארץ הקדושה ועלייה לרגל

לא נתייחדו ליהודים, ונראה כי היהודים הושפעו בעניין זה מן המציאות בחברה המוסלמית העות'מאנית. אחת ממצוות האסלאם החשובות ביותר היא כידוע מצוות התג' ומוסלמים רבים ביקשו

שהיו יודעים היטב ליהודים, אנו למדים דרך אגב משאלה שנשאלה בירושלים בסוף המאה השבע-עשרה, ושעניינה פשיטת הרגל של הארמנים בעיר; ראה: ר' אברהם ישראל זאבי, אורים גדולים, אימיר תקי"ה, דף פז ע"ד. 106 על העובדה כי קהילת ירושלים תפקדה למעשה כבנק דאה: ברנאי (לעיל, הערה 6), קהילת ירושלים, עמ' 13, 39-35. לדעתי גם כוללות אסתנבול תיפקדה כבנק, ובקנה מידה גדול יותר, דאה על כך בעבודת הדוקטור שלי (לעיל, הערת מבוא). יתר על כן, הכוללות האסתנבולית ויעד הפקידים שימשו גב כלכלי לקהילת ירושלים, ואלמלא הם לא היה לה קיום.

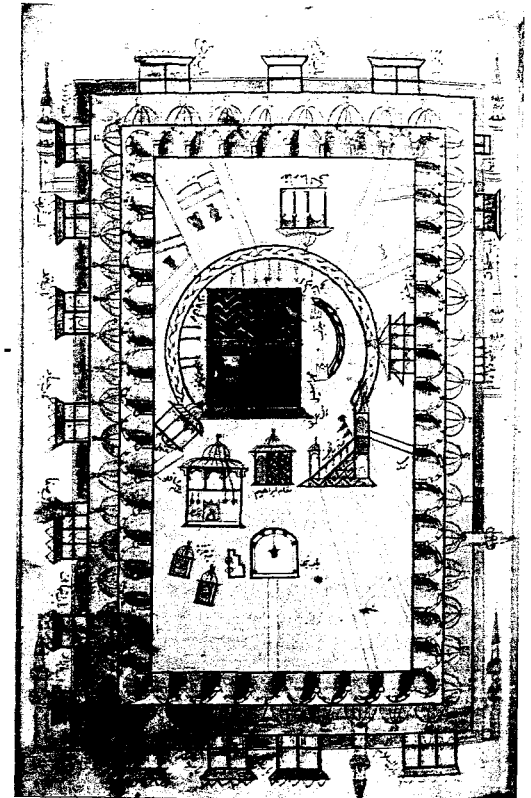
- 107 דוגמת ההשתדלות בחצר לבחירת מושל בוד לירושלים, ראה בספרה של רוון (לעיל, הערה 3), עמ' 91.
- 108 שם, עמ' 90.
- 109 ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 118. ברור שאלמלא השתמרו פנקסי הפקידים לא היינו יודעים גם על כך.
- 110 כוכור לא נענתה בקשתם למינוי 'אפי קהי'א'. ראה לעיל, הערה 25.
- 111 כך למשל הגיש בשנת 1668 השגריר האוסטרי בבירה עתירה בשם הפרנציסקנים בירושלים לשיקום כנסיית הקבר, ראה: פרי (לעיל, הערה 40), עמ' 265.
- 112 הסכם קרלוביץ בשנת 1699 היווה נקודת מפנה חשובה בהקשר זה, וראה על כך בהרחבה: פרי (שם).

אתרי עלייה לרגל בארץ-ישראל ומחוצה לה במגילת 'חוט האבות והנביאים והצדיקים'

לקיימה.¹¹³ ייתכן שהשתדלות זו והתנגיגיות והטקסים הקשורים לעולי הרגל וליציאת שיירת התג' (ראה עמ' 100-101) למסעה, במיוחד לשיירה מן הבירה, חיזקו את נטייתם של יהודים בערים הגדולות לצאת לזיארה. שאלה שנשאל ר' שמואל יצחק מאחת מערי הבלקן מעידה על התכונה הכללית שעוררה בקהילה ובאוכלוסייה הכללית כוונתו של יהודי לעלות לארץ-ישראל ואת מורת הרוח הרבה שעורר כאשר חזר בו: דאובן נדר נדר חמור וגמור ונשבע שבועה חמורה ע"ד המב"ה [=על דעת המקום ברוך הוא] וע"ד הנ"ב [=ועל דעת הנשבעים באמת] בנקיטת חפץ ללכת לארץ ישראל [אל] תובי"ב [=תיבנה ותיכונן במהרה בימינו]

113 על שיעור העולים לרגל מערי אנטוליה במאה השש-עשרה והשבע-עשרה ראה: S. Faroqhi, 'Anatolian Townsmen as Pilgrims to Mecca: Some Evidence from the Sixteenth-Seventeenth Centuries', G. Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son temps*, Paris 1992, pp. 309-325. לדברי פרוקי נפוץ במרכז אנטוליה השם חאגי' או חאגי בייראם כשם פרטי, עובדה המעידה על הרצון לקיים מצווה זו. נקודת מבט נוספת על הנושא ראה בספרו של פירסר שעניינו טיפולוגיה של עיר קדושה, האתרים הראשיים והמסגרים, ה'תעשייה' שסביבם, העלייה לרגל ועוד: F.E. Peters, *Jerusalem and Mecca*, New York & London 1996.

תיאור ריאלי של אתרים בארץ-ישראל מעשה ידי דוד בן שושנה מבווסה, ציור על תקרת בית הכנסת 'בית-יעקב' ברובע קוסקונגוק באסתנבול, מן המאה התשע-עשרה

תיאור הכעבה במכה בכתב יד מוסלמי מנאסכ אל חאג' מן המאה השמונה עשרה

ע"ק [= עיר הקודש] צפת תוב"ב וכבר מעשה זה נודע ונתפרסם לכל באי שער עירו... כל אחד אמר החלש גבור אני והי'נה [קונה המסלטיין] [= של העולה] יותר מן השוה כי הייתה כונתם לסייעו במצוה להדריכו בנתיב ישר היותר מהרה האפשרי להיות ... וגם כשהיו אוכלים בשלחן היו מברכין אותו הקב"ה יוליךך לשלום לא"ק [= לארץ הקדושה] והיה הוא משיב אמן [וכו'] ... כיון שנודע הדבר [= ביטול כוונת העליה] אפי' [לו] לאומות וקרוב שנתחלל ש"ש [= שם שמים] על ידו יען האומות מחללין אותנו ומבוזין את אמונתנו באומרם כך אתם מקיימים את נדריכם כשנודר אחד מכם להלך באיקיאבי [= מולדת?] שלכם שהוא א"י.¹¹⁴

בקרב בני האליטה העות'מאנית מקובל היה להקדיש לטובת מוסדות לימוד, צדקה וחסד או לערים הקדושות של האסלאם. בהיותה מוקד דתי חשוב באסלאם וזתה ירושלים לתשומת לבם של השליטים העות'מאנים (אם כי במידה פחותה מזו של קורמיהם, הממלוכים) ובנות משפחתם. אלו השקיעו מאמצים ומשאבים ניכרים - הקצבות חד-פעמיות, הקדשות (וקף) וכספי מסים מסוימים - בפיתוח ובפיאורה של העיר והר הבית (ה'חראם'), תמכו באנשי דת מוסלמים ועודדו את העלייה לרגל לעיר.¹¹⁵ נראה כי הפופולריות של מוסד ההקדש המוסלמי בכלל ושל ההקדשות למקומות הקדושים לאסלאם בפרט השפיעה על מידת נכונותם

114 מודיאנו (לעיל, הערה 47), סימן כב, דף כב ע"א-ע"ב. על התג', ארגון שירת העולים, הסקטים שנערכו לכבוד יציאתם בבירה ובערים אחרות, הדרכים, והקונסטקט הכלכלי והפוליטי של האקט ראה בהרחבה: S. Faruqi, *Pilgrims and Sultans*, London & New York 1994

115 ירושלים נמצאה על סעיף של דרך התג' שירדה דרומה מדמשק אל חצי האי ערב, ומיקומה אפשר לחלק מעולי הרגל לעברו גם בה במסגרת מסעם. מעניין שדווקא בשלהי המאה השש-עשרה, במקביל לעליית כוחן של נשות הארמון, התגבר עניינן במקומות הקדושים. הביטוי הבולט לכך הוא ריבוי ההקדשות הקרויים בשם הקיבוצי 'אוקף' אל חרמייך, ראה: J. Hathaway, 'Problems of Periodization in Ottoman History: The Fifteenth through the Eighteenth Centuries', *Turkish Studies Association Bulletin*, 20 (1996), p. 27. על פעילות העות'מאנים למען העיר ראה: פרי (לעיל, הערה 40), עמ' 247-250. על המניעים הפוליטיים של השליטים ראה גם: ע' פרי, 'עבודות ציבוריות בירושלים ותברון בסוף המאה הי"ח', קתורה, 37 (תשרי תשמ"ז), עמ' 18-19, 25-26. פרי מציין גם את המענק או הקצבה (צ'לפ'ה) שקיבלו אנשי דת מוסלמים בירושלים ובערים חשובות אחרות. מדי שנה נשלח לעיר צורו כסף (צ'רה רזמיה) ותוכנו חולק לאמות אנשי דת על פי רשימה של זכאים (דגם של חלוקה לחכמים, בריוק כפי שהיה מקובל אצל הספרדים בירושלים). פרי מזכיר קרן נוספת מייסודו של הסולטאן מראד הרביעי (קראא א-דבעאת אלג'יריה), שנתיהיה לשמונים קוראי קוראן בהר הבית לזכר הסולטאן ולשלום בני משפחתו, ראה: פרי (לעיל, הערה 40), דירטציה, עמ' 258. 'זמורה' זו מעלה בדעתנו את התפילות והלימוד שנערכו בארץ למען התורמים, ראה לעיל, הערה 31.

של הנתינים היהודים (והנוצרים?) ליוזם פעולות דומות לטובת בני עדתם בארץ-ישראל או לפחות להיענות בחיוב לפניותיהם לעזרה.

נוצרים ויהודים היו מודעים היטב אלה לפעילותם של אלה. נוסעים נוצרים שהגיעו לארץ הקדושה טרחו לציין את חורבנה של הארץ, עמדו על מציאותם של יהודים בערים ובכפרים שבהם סיירו, ונהגו להדגיש את מצבם השפל ואת המאמצים העצומים שעשו על מנת לשמר את אחיזתם בארץ על אף סבלם המתמשך מידי המוסלמים. לא נעלמה מעיניהם גם זיקת יהודי התפוצות למכורתם ההיסטורית, והם התרשמו מכך.¹¹⁶

היהודים הביטו בקנאה במתנות ובכספים הרבים שנשלחו מכל רחבי העולם הנוצרי אל המוסדות הכנסייתיים בירושלים, מתוך כוונה לסייע להם להתחזק באתרים המקודשים להם.¹¹⁷ ראשי הקהילה עשו מאמצים ניכרים לפגוע בנוצרים המקומיים ובצליינים והשתדלו להצר את צעדיהם; אלו מצידם פיזרו שוחד רב כדי להסיט מעליהם את לחץ השלטונות אל היהודים.¹¹⁸ האיבה ההדדית (הן בבירה והן בירושלים) לא מנעה מן הצדדים לשתף פעולה ברמת הפרט והכלל כאשר היה להם אינטרס בכך.

לסיכום, בשלהי המאה השש-עשרה נקלעו הקהילות היהודיות בארץ-ישראל למשבר חמור, ובעקבותיו חל שינוי בדפוס היחסים בין יהודי הארץ ליהודי התפוצות, ובכלל זה יהודי איסתנבול, שינוי שביטויו העיקרי תלות גוברת בסיוע כספי ופוליטי מן החוץ. מתכונת הסיוע הכספי השתנתה אף היא - לא עוד תרומות וולונטריות בודדות, אלא מערכת מאורגנת לגבייה סדירה, לריכוז הכספים בערי נמל או בערי מסחר חשובות באירופה ובארצות האסלאם ולהעברתם לארץ. במסגרת זו נוסדו קופות ארץ-ישראל, ושד"רים החלו יוצאים בתכיפות לאזורי שליחות מוגדרים על מנת לעזור את הלבבות לתרום. תביעות ותחנונים לעזרה דחופה מכאן ונכונות לסייע מכאן הביאו ליצירת מערכת מסועפת של קשרים עם היישוב היהודי בארץ-ישראל ומחויבויות (רגשיות) כלפיו. הן יהודי ארץ-ישראל והן אלו שנזעקו לסייע בידם יצרו אידאולוגיה להצדקת העזרה, ושתי סיבות ניתנו להסברת חובת הסיוע: האחת, שיושבי הארץ מכפרים על עוונות הכלל בסבלותיהם בה,

116 המציאות הקשה הוכיחה לדעתם את אמתות הנצרות. בדבריהם ניכרת בכל זאת נימת התפעלות מהתעקשותם של היהודים לרבוך בארץ על אף הקשיים העצומים. כך למשל בדבריהם של רוז'ה, ג'סי, ד'ארווייה, די לה מוסרי, אנמן ואחרים. מקצת דבריהם ראה אצל: איש שלום (לעיל, הערה 65); שור (לעיל, הערה 60), עמ' 343-434, ועל המאה השבע-עשרה שם, עמ' 372-409. וראה במיוחד: M. Yardeni, 'The Relation of the Jewish People and the Land of Israel as Seen by French Travelers of the Seventeenth Century', idem, *Anti-Jewish Mentalities in Early Modern Europe*, Haifa 1990, pp. 155-163

117 כך למשל כתב עולה מאיטליה בשנת שפ"ה כי 'כל מלכי עשו ות[א]פיוור ומלך פראנצ'א שולחים מעות בכל שנה לאלפים ולרבבות', ראה: ד' קויפמן, 'סופס כתב שנשלח מעיר הקדש לקרפי', ירושלים, ה (תרנ"ז), עמ' 80. חכם מאיזמיר ציין במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה כי 'עוד היום מלכי אדום חותמים במאמריהם מלך ירושלים עם היותה ביד מלך התוגר יר'ה' כהוכחה למעלתה של ארץ-ישראל, ראה: ר' יעקב אבן נעים, משכנות יעקב, סלונקי תפ"א, דף כד ע"ב; ולעיל, הערה 105.

118 למשל בדרישה לשנות את הערכות המס. על הנוצרים בירושלים ויחסיהם עם יהודי העיר ראה: רון בספרה (לעיל, הערה 3), עמ' 75-92; כהן (לעיל, הערה 3), עמ' 167-172. לעדויות נבות הזמן ראה: איש שלום (לעיל, הערה 65); שור (לעיל, הערה 60). העדות הנוצריות בירושלים הלשינו זו על זו והסיתו את השלטונות האחת כנגד האחרת, ראה למשל: פרי (לעיל, הערה 40), עמ' 69, הערה 76.

ושבתפילותיהם הם משמשים שלוחי העם כולו; והאחרת, שאלמלא הם תיפסק הרציפות היישובית, ובכך יקיץ הקץ על האתרים הקדושים ועל בתי הקברות הרבים, ואלה ייהרסו ויחוללו. קהילת איסתנבול הייתה לציר המרכזי של מערכת התמיכות המתמסדת והולכת, הן בריכוז כספי הסיוע ובהעברתם ליעדם והן בסיוע הפוליטי שהשיטה ליישוב היהודי בארץ-ישראל ב'שער העליון'. סיוע זה נתאפשר כתוצאה מנסיבות גאופוליטיות, מעצם מציאותם של יחידים שהיו מוכנים להשתדל בתחום זה ומחמת מעמדה המיוחד של ארץ-ישראל בתודעתם של בני הדור. מסורת הסיוע ליישוב היהודי השתלבה במערכת רחבה יותר של עזרה ליחידים ולקהילות, מערכת שאף בה נטלה קהילת איסתנבול את הבכורה בזכות מיקומה ומעמדה המיוחד. את הקשרים בין איסתנבול וקהילות אחרות לבין יהודי ארץ-ישראל במאה השבע-עשרה ניתן להגדיר (במינוחו של מנחם בן-ששון)¹¹⁹ כזיקה תפקודית שיש בה תועלת הדדית – יהודי הארץ זכו לסיוע חומרי ופוליטי ולתגבור מתמיד של עולים ועולים לרגל, ויהודי חוצה לארץ קיבלו והושפעו מן היצירה התרבותית המגוונת שנוצרה בארץ. השינוי לא היה מתאפשר בלי מסד תודעתי והגותי הולם הן בנוגע למעמדה של ארץ-ישראל כארץ הקודש והן באשר לתורתה. לכך נצטרפה התפתחות חדשה – תורת ארץ-ישראל, ובפרט סוגים שונים של קבלה והנהגות קבליות, החלו נפוצים בעולם היהודי ברבע האחרון של המאה השבע-עשרה ותפסו מקום משמעותי יותר ויותר בעולמם הרוחני של היהודים מן המחצית השנייה של המאה השבע-עשרה ואילך, והאדירו את שם רבני ארץ-ישראל ואת תורתם. כך נוצר מצע נוח לתביעות שהחלו נשמעות מיושבי הארץ ושעזרו לביסוסה של האידאולוגיה החדשה.¹²⁰ כגורמים מסייעים להיענות לתביעות אלו ניתן למנות את תחושת הערבות ההדדית ואת הרצון לסייע, את מורשת הצדקה והחסד כפי שהתפתחה בקהילות היהודיות בארצות האסלאם ובאירופה ואת המודעות לרפואי הסיוע של מוסלמים ונוצרים. תחושות, רגשות ומעשים חיזקו אלו את אלו, והקשרים נתהדקו והלכו. באופן פרדוקסלי התרחש בד בבד עם השינוי האמור מהותי לא פחות – אותה פרובינציה עות'מאנית עלובה ומרוחקת שנתיתחדה בתכונות מטפיזיות, ושהייתה גם מרכז רוחני ותורני חשוב, הפכה במאה השבע-עשרה לארץ הקדושה – מקום ערסילאי, שהזיקה הרוחנית אליו נתבטאה בתפילות ובתרומות. שינוי חל גם במערכת השיקולים שהניעו יהודים לעלות לארץ, ואף כי הכול ידעו כי יישוב בה זוכה לכמה וכמה מעלות בחייו ובמותו, וכי ללימוד ולתפילה בה מעלה יתרה, הרי מעתה לא הייתה עוד ארץ-ישראל מקום שמצווה לישב בו.¹²¹

119 מ' בן-ששון, 'ציר ארץ-ישראל-טוריה: ההיבט הפורמאלי', פעמים, 66 (תשנ"ז), עמ' 6-8; ובמאמרים נוספים. 120 במערב אירופה קמו עוררין על התועלת או החיוב בישיבת הארץ. בין המערערים נמצאו מי שתהו על השימוש בכספי הסיוע ופקפקו באמיתות הידיעות על המצב הקשה בה. ראה לעיל, הערה 16.
121 אין תמה אפוא כי פרופיל העולים נשתנה ומספרם נתמעט. גורמים אובייקטיביים כיחסים בין בני זוג, חיוני האישות של בעל לאשתו ותלאות הדרך, שהיו בבחינת סכנת נפשות, פתחו פתח לביטול חיוב הישיבה בארץ-ישראל, שהיה רופף מעיקרו. מסקנה זו עולה בקנה אחד עם דבריו של ברנאי, הטוען כי בעיקרון הייתה התזה בדבר מרכזיותה של ארץ-ישראל פיקטיבית, וכי שנות הווה של המרכז הרוחני רב ההשפעה בצפת היו בבחינת יוצא דופן. משלהי המאה השבע-עשרה ואילך הפך למעשה היישוב היהודי בארץ-ישראל סניף תלתי של הגולה. ראה: י' ברנאי, 'מרכזיותה של ארץ-ישראל', הנ"ל, הסטוריוגרפיה ולאומיות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 118-128. וראה גם: ברטל בהקדמתו לספרו (לעיל, הערה 14).

חובה נעימה היא להודות למי שהרשו לבית ההוצאה להשתמש בתצלומים ובתעודות שברשותם. בסוגריים מרובעים מצויין מספר העמוד שבו מופיע האיור בחוברת זו.

בנו אדריאן, ירושלים [54]
הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים [186, 187, 111, 120, 121, 122, 133]
בית המדרש לרבנים, בודפשט [39]
בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד [40] (מימין), Heb. Ms. 4° 6-102, 90, 77 (משמאל); אוסף שברדון [7, 10, 13], כתב יד 1187 8° [85] אוסף יהודה, Ms. 1117 [104]
עמנואל דמתי, צפת [26]
הווארד גינטון פלאוה, תל-אביב [76]
יד יצחק בן-צבי, ירושלים [18]; צילום: זאב רדובן [62].
הספרייה [71, 81, 97, 98, 99], הארכיון [עטיפה קדמית, 20, 68, 96], אוסף וילנאי [21, 32], אוסף ברסלבי [145]
היחידה לתיעוד בתי הכנסת, המרכז לאמנות יהודית, האוניברסיטה העברית, ירושלים [86, 103]
נילי ליפשיץ, תל-אביב [9, 200, 201, 202]
מוזאון לתולדות ראשון-לציון, ראשון-לציון [185]
משה מילר, שהם [37]
רחל מילשטיין, ירושלים [50, 53]
יעקב משורר, ירושלים [197]
אלישע קימרון, באר-שבע [178]
עמוס קלוטר, ירושלים [43]
דוד רוזנטל, ירושלים [11, 12, 15, 45]
רשות העתיקות, ירושלים [38, 152, 153, 154, 157, 163, 172], באדיבות זאב ייבין וג'רלד פינקלשטיין [8] (משמאל);
תיק חפירות אשקלון [140]

מי הראל, הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל. תל-אביב: זמורה-ביתן, תשנ"ו, עמוד 335, בין עמ' 256-257 [174, 175]
אז'ו-עזר, לעולם תהיה עצמן: סיפורה של הנרייטה סאלד, ירושלים תל-אביב: יד יצחק בן-צבי ועם עובד, תשנ"ו, אחרי עמ' 192 [108] (מימין)
ז' כרמי, מחנך ודרכו. חיפה: המחלקה לתרבות ולחינוך של עיריית חיפה, תשכ"ה [123]
מ' לוי, בנות חיל – ארגון 'הדסה' 1912-1987. תל-אביב: בית-התמוצות על שם נחום גולדמן, תשמ"ו, עמ' 14 [119]
י' מאיר וי' רבקאי (עורכים), ספר השנה – האם והילד,

1933-1934. תל-אביב: הוצאת 'משמר הבריאות' שעל-יד קופת חולים תל-אביב, תרצ"ד, עמ' 223, 221 [114, 115]
א' מזר, מנור הבתולות: התקופה הביזנטית, חפירות הר-הבית בירושלים. ירושלים: המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים ומרכז אינגבורג רנט ללימודי ירושלים, אוניברסיטת בר-אילן, 1998, עמ' 38 [8] (למעלה)
י' משורר, אוצר מטבעות היהודים: מימי שלטון פרס ועד מרד בריכוכבא. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ח, לוח 69 מטבע 268א [48]
הניל, מטבעות ערי ארץ-ישראל ועבר הירדן בתקופה הרומית. ירושלים: מוזיאון ישראל, 1984, עמ' 26 [195]
י' פרס, מאה שנה בירושלים: מזכרונות איש ירושלים. ירושלים: הוצאת ראובן מס, 1964, שער הספר [108] (משמאל)
ד' שביט, 'י' גולדשטיין וחי' באר (עורכים), לקסיקון האישים של ארץ-ישראל 1799-1948. תל-אביב: עם עובד, 1983, עמ' 16, 301, 467, 485 [168]

We gratefully acknowledge the use of illustrations that appear in the following. The number enclosed within the brackets indicates the page upon which the illustration appears in this issue. Reproduction is forbidden without permission from holder of the copyright.

Benaki Museum, Athens [72, 78]
Bibliothèque Nationale, Paris, Ms. 5594 7° 6 [back cover]
Palestine Exploration Fund, London [139, 142, 156, 167]
The Master and Fellows of Corpus Christi College, Cambridge, Ms. 26, folio 279 [60]
UNRWA Archives, New York [192]

G. Åkerström-Hougen, *The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos: A Study in Early Byzantine Iconography*. Lund: Svenska Institutet i Athen, 1974, plates 1.1, 2.1, 3.2 [19]
M. Avi-Yonah, *The Madaba Mosaic Map*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 1954, pl. 9 [194]
G. Avni & Z. Greenhut, *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports, 1). Jerusalem: Israel Antiquities Authority, 1996, front cover, p. 66 [46]

David Rosenthal	7	The Transformation of Eretz Israel Traditions in Babylonia
Daphna Ephrat and Mustafa D. Kabha	49	Intensified Religious Fidelity and Higher Barriers: Muslims and Franks in <i>ash-Sham</i>
Yaron Ben-Naeh	65	The Jewish Community of Istanbul and Eretz Israel Jewry in the Seventeenth Century
Zipora Shory-Rubin	107	The 'Cafeteria': The Hadassah School Luncheons Program in Eretz Israel
Yehoshua Ben-Arieh	135	Non-Jewish Institutions and the Research of Palestine during the British Mandate Period: Part One
Book Reviews		
Elisha Efrat	173	- Geography of Eretz Israel in the Past
Ithamar Gruenwald	177	- The Problem of Jewish Sectarianism in the Second Temple Period
Yosef Nevo	185	- The Roots of Palestinian National Consciousness
Yossi Katz	188	- The Moshava as Settlement Model
Comments		
Joseph Geiger	193	- Cleopatra the Physician
Gideon Biger and Nili Lipshchitz	199	- The Use of Wood in the Arab Palestinian House
	203	Yad Ben-Zvi Awards
	207	Acknowledgments
	208	Errata
	209	Abbreviations
	210	Contributors to this Issue
	213	Abstracts

W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine*. Harmondsworth: Penguin Books, back cover, p. 129 [143, 166]
 Mrs. S. Erskine, *Palestine of the Arabs*. London, Bombay & Sydney: George G. Harrap & Co., 1935, pp. 208, 212, 166 [188, 189]
Europa und der Orient 800-1900. Berlin: Bertelsmann Lexikon Verlag, 1989, p. 724 [92]
 G. Gnoli, *Ricerche Storiche Sul Sistan Antico*. Roma: Is. M.E.O, 1967, tab. 7 [29]
 W.J. Grelot, *A Late Voyage to Constantinople*. London 1683 [66]
 K. Gröber, *Palestine and Syria: The Country, the People, and the Landscape*. New York: Via-Lens Publications, 1925, pp. 175, 141, 223, [57, 61, 64 (left)]
 J. Kelman, *From Damascus to Palmyra*. London: Adam & Charles Black, 1908, between pp. 128-129[64 (right)]

J.M. Landy, *Silent Cities, Sacred Stones: Archeological Discovery in the Land of the Bible*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1971, pp. 8, 32, 54 [141, 164 (top), 170]
 G. Lankester Harding, *The Antiquities of Jordan*. London: Lutterworth Press, 1959, p. 188 [169]
 P. Lucas, *Voyages du Sieur....* Amsterdam 1720 [100-101]
 F.R. Martin, *The Miniature Painting and Painters of Persia India and Turkey, 8th to the 18th Century*. London: Bernard Quaritch, 1912, frontispiece [63]
 P. Mattar, *The Mufti of Jerusalem: al-Hajj Amin al-Husayni and the Palestinian National Movement*. New York: Columbia University Press, 1998, between pp. 80-81 [191]
 PEQ, 129 (1997), p. 2 [164 (bottom)]
Scrolls from the Dead Sea. Washington DC: Library of Congress, 1993, p. 52 [181]